

С. Гордієнко

**МОЛОДОМУ НАУКОВЦЮ
КОРОТКО ПРО НЕОБХІДНЕ**

Навчальний посібник

Видання друге, перероблене

Київ
2023

УДК 378:001.89

Г68

*Схвалено Вченою радою ПрАТ «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»
(протокол № 5 від 02.03.2023 р.)*

Рецензенти:

Кислий А. М. – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, директор Навчально-наукового інституту права ім. князя Володимира Великого МАУП;

Козенюк В. О. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;

Романов М. С. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, доцент, завідувач кафедри національної безпеки та політології Національного університету «Острозька академія»;

Соснін О. В. – доктор політичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України.

Гордієнко С.

Г68 Молодому науковцю коротко про необхідне: навчальний посібник.

Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 168 с.

ISBN 978-617-555-000-0

У представленій роботі розглянуто багатоманітність сучасних методологічних платформ пізнання складних соціально-політичних явищ і проблем суспільства, визначено сутнісні риси поняття як такого, розкрито сутність та зміст методів наукового дослідження і способи їх класифікації, розкрито зміст методів винахідницької творчості, уміщено анотаційний виклад найбільш важливих для молоді методологічних робіт.

Науково-практичний посібник буде корисним для студентів, молодих наукових та науково-педагогічних працівників, аспірантів та докторантів.

ISBN 978-617-555-000-0

УДК 378:001.89

© С. Г. Гордієнко, 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1. Поліваріантність сучасних методологічних платформ.....	6
2. Проблеми визначення сутнісних та змістовних рис понять	54
3. Методи наукового дослідження та їх класифікація	66
3.1. Сутність методів наукового дослідження	68
3.2. Способи класифікації методів та методи наукових досліджень.....	75
3.3. Методи винахідницької творчості.....	114
4. Реферативний огляд наукових джерел методологічного характеру	118
4.1. Філософська література	118
4.2. Загальнонаукова література та джерела стосовно системних аспектів дослідження.....	124
4.3. Джерела відносно організації та проведення наукових досліджень.....	130
4.4. Джерела стосовно визначення понятійно-категоріального апарату	139
4.5. Джерела стосовно інформаційних аспектів розвитку суспільства	144
4.6. Джерела стосовно навчального процесу	157
Висновки	167

Вступ

Сучасний стан розвитку інформаційного суспільства – суспільства заснованого на знаннях, визначає за необхідне привести наукову, науково-педагогічну і науково-технічну діяльності, які на сьогодні посідають місце одного з неодмінних і провідних напрямів діяльності держави, до високоефективного інструментарію підвищення практичної результативності.

Серед чинників, якими зумовлюється даний стан розвитку державності можна виокремити такі як: стрімкий розвиток наукового знання; подальша інтелектуалізація суспільного виробництва; глобалізація науково-інформаційних процесів; потреба впровадження новітніх інформаційних та управлінських технологій в практику; потреба у якісному і своєчасному інформаційно-аналітичному забезпеченні вищих органів влади та управління, насамперед, з метою завчасного попередження про формування внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці; необхідність перманентної модернізації технічних засобів, які використовуються у народному господарстві; потреба адекватності практики професійної підготовки кадрів розвитку науки тощо.

Наукове забезпечення практичної діяльності, впровадження до неї новітніх наукових досягнень цілеспрямовано здійснюється з дня проголошення незалежності України. На цій ниві накопичено вже чималий досвід. Зрозуміло, що даний досвід не лише позитивний. В процесі становлення науки було виявлено низку проблем, зокрема, слабку загальнонаукову підготовку молодих наукових кадрів, і як слідство – недостатній рівень аргументації тез, які науковцем висуваються у наукових роботах, недостатній рівень науково-методичних рекомендацій практичного спрямування тощо.

Водночас зміна міжнародної обстановки, поява нових зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України – усе це викликає необхідність реформування певних наукознавчих аспектів самої науки, зокрема, вдосконалення її прикладної спрямованості,

забезпечення концентрації і підвищення ефективності використання наукового потенціалу та створення належних умов для впровадження результатів наукових досліджень у практику.

Важливою складовою цього процесу є визначення нових шляхів організації науково-дослідного процесу, що передбачає докорінну зміну змісту, форм та методів науково-дослідної діяльності.

На думку автора, вирішення завдань реформування науково-дослідної діяльності відбуватиметься поетапно і потребуватиме залучення усього інтелектуального ресурсу держави та вироблення нових схем і алгоритмів управління нею. Однак певні способи вирішення проблеми можна застосовувати вже сьогодні. Насамперед важливим уявляється узагальнення позитивного досвіду організації наукової діяльності та реальне підвищення загальнонаукового рівня молодих науковців.

Шляхом узагальнення змісту фундаментальних робіт з методології наукових досліджень, системології, теорії визначення понятійно-категоріального апарату, методів наукових досліджень та їх класифікація тощо автор спробує привернути увагу молодих науковців до зазначених питань і показати їх методологічний потенціал.

Автор сподівається, що дає змогу молоді переконатися у необхідності використання фундаментальних знань і показати можливість їх застосування у власних наукових розробках.

Саме реалізації такого завдання присвятив свою роботу автор посібника і, сподівається, його хоч частково, але вдалося вирішити.

1. Поліваріантність сучасних методологічних платформ у пізнанні складних соціально-правових явищ

Если Святая церковь считает, что мои видения – дьявольское зло, то я не верю в эту церковь! Из ответов Жанны Д'арк на вопросы судей, приговоривших ее к сожжению на костре¹.

На нашу думку, а це відповідає в цілому загальній методології наукових досліджень, перед тим як їх розпочинати доцільно визначитися в методологічних платформах котрі дають можливість ефективно здійснити дослідження, адекватно сучасним умовам відобразити його результати й указати шляхи їх реалізації на практиці.

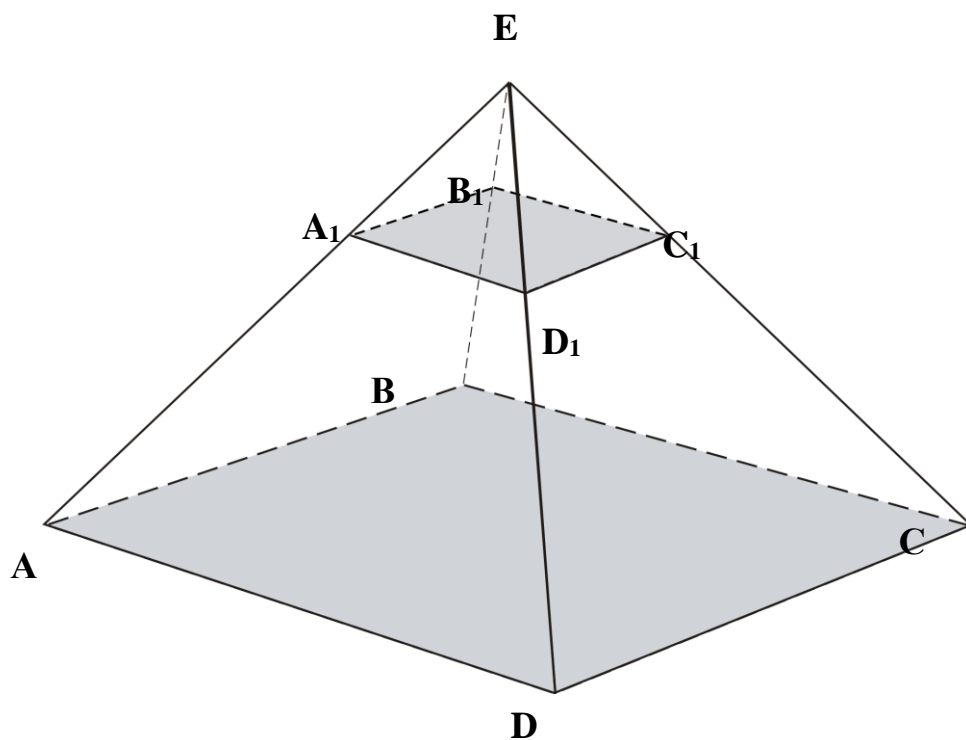
Складність цього викликається нагальною необхідністю розробки абсолютно нових концепцій діяльності й розвитку державних органів, які мають детально розкрити сутність та змістовну сторону їх роботи в сучасних умовах. Важливу роль у розробці таких концепцій має відігравати наука, що має формуватися на виважених теоретичних та методологічних теренах.

Важливість такої методики достатньо наочно продемонструвати на прикладі розуміння автором побудови будь-якого знання, що є принциповим вихідним положенням його розуміння вказаних проблем.

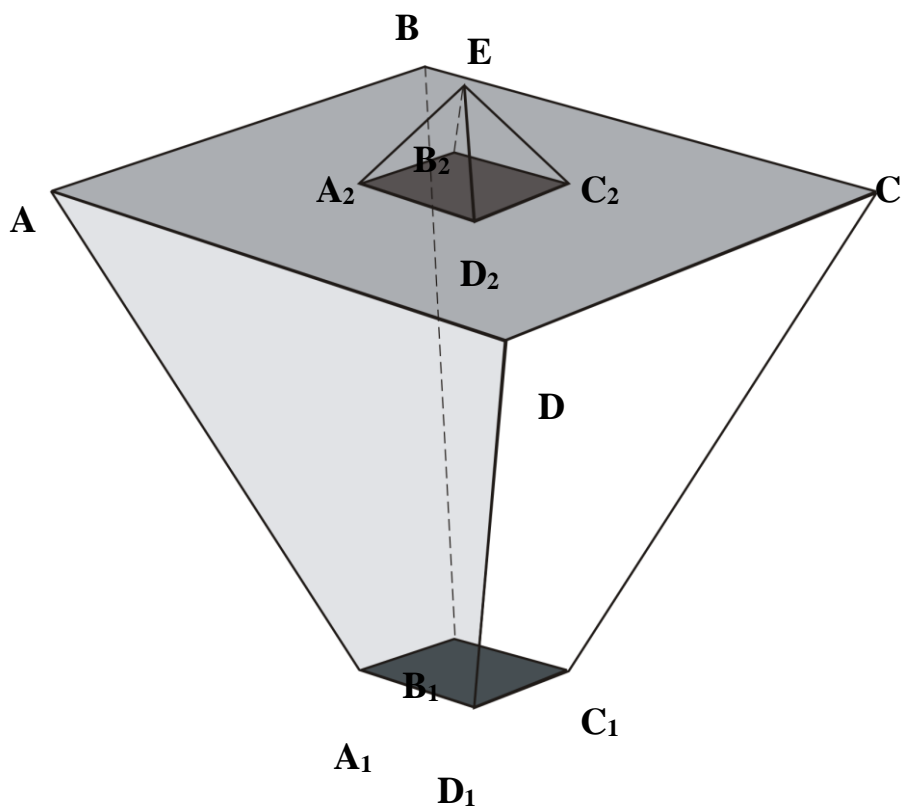
На його погляд, класичною моделлю побудови теоретичних знань є така, в основі якої: А, В, С, D лежить самий перший пласт знання, на котрий шляхом накопичення та переопрацювання накладається наступний і перетворюється у нову фазу знання – А₁, В₁, С₁, D₁ і спрямовується до отримання нового знання практично у нескінченність – Е.

---

¹ Мелехов А. М. Malaria: История военного переводчика, или сон разума рождает чудовищ / Худож.-оформитель И. В.Осипов. – Харьков: Фолио, 2006. – 607 с. – С. 361.

Однак, виходячи з конкретних соціально-політичних умов, головною з яких є втрата фундаментального наукового потенціалу, сучасна наука і її теоретична конструкція має наступний вигляд.

Основа науки, що залишилась нам у спадщину, за сучасних умов деформувалася у платформу A_1, B_1, C_1, D_1 . У подальшому, з практично неконтрольованим зростанням і фактичним накопиченням досить еклектичних знань, що досить активно, однак безсистемно продукувалися, без глибокого аналізу перетворилася в основу A, B, C, D на якій стали, знову таки ж, досить безсистемно будуватися нові знання з базою – A_2, B_2, C_2, D_2 , що не можуть «знайти» свого місця на ній. Останнє пов'язане з досить специфічним суб'єктивним світобаченням і розумінням предмету науки та визначенням найважливіших методологічних орієнтирів. Саме тому, недостатнє розуміння методологічних орієнтирів побудови нового знання призвело до неможливості використання напрацьованого століттями методологічного потенціалу.

Таким чином, для визначення істинності створюваного наукового знання слід визначитися у розумінні методологічних платформ, які мають фундаментальне значення для будь-якого дослідження.

Для наочності порівнюємо лише три джерела, де є повтори методологій².

Так видання: «Современная буржуазная философия. Учеб. пособ. Под ред. А. С. Богомолова, Ю. К., Мельвиля, И. С. Нарского.-М., «Высш. школа», 1978.- 582 с.» **на своїй обкладинці** дає наступну класифікацію методологій: інструменталізм; позитивізм (логічний); лінгвістичний аналіз; феноменологія; екзистенціалізм; персоналізм; неотомізм; філософська антропологія; критична теорія суспільства; структуралізм, **а за змістом викладення матеріалу:** пізній прагматизм (інструменталізм, біхевіористичний прагматизм); неопозитивізм (логічний конвенціоналізм, фізикалізм, емотивізм; лінгвістичний аналіз); феноменологія (психологізм в логіці, Гуссерлівське науковчення); екзистенціалізм (в Германії: екзистенціалізм М. Хайдеггера, «Філософія існування» К. Ясперса; у

---

² Современная буржуазная философия. Учеб. пособ. Под ред. А. С. Богомолова, Ю. К., Мельвиля, И. С. Нарского. – М., «Высш. школа», 1978. – 582 с.; Современная западная философия: Словарь / Сост.: Малахов В.С., Филатов В.П. – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.; Новейший философский словарь: 2-е изд., переработ. и дополн. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001.– 1280 с.– (Мир энциклопедий).

Франції: релігійний екзистенціалізм Г. Марселя, атеїстичний екзистенціалізм Ж.-П. Сартра; інші варіанти французького екзистенціалізму: Камю, Мерло-Понті й неогегельянці); неотомізм (гілеморфізм, антропологія й гносеологія, етичне вчення, філософія історії); інші релігійно-філософські течії (християнський еволюціонізм Тейяра де Шардена; персоналізм: французький й американський варіанти); філософські джерела буржуазної марксології 60–70-х років ХХ ст. (філософська антропологія; соціальна філософія, або «критична теорія» суспільства; філософський структуралізм).

Слід нагадати, що вказане видання демонструє саме методології сучасної буржуазної філософії, звичайно без філософських надбань марксистсько-ленінської філософії та наукового комунізму.

Інше видання: «Новейший философский словарь: 2-е изд., переработ. и дополн.— Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001.— 1280 с.— (Мир энциклопедий)» поділяє методології на:

Класичні: метафізика; гілеморфізм; натурфілософія; онтологія; схоластика; емпіризм; раціоналізм; ірраціоналізм; трансценденталізм.

Некласичні: модернізм; позитивізм; марксизм; марксизм-ленінізм; екзистенціалізм; психоаналіз; герменевтика; філософська антропологія; феноменологія.

Постнекласичні: постметафізичне мислення; пост структуралізм; структурний психоаналіз; постмодернізм; шизоаналіз; номадологія.

Однак, як на нас, то досить авторитетний авторський колектив чомусь не звернув увагу на методології які він озвучує за текстом: діалектика; негативна діалектика; діалектичний матеріалізм; гілозоїзм; інструменталізм; теорія нелінійних динамік; СМД-методологія; постпозитивізм; синергетика; структуралізм; структурно-функціональний аналіз; вульгарний матеріалізм; монізм; дуалізм; ідіографізм; різоматизм та конвенціоналізм.

Наступний авторський колектив, що опублікував свої здобутки у виданні: «Современная западная философия: Словарь / Сост.: Малахов В. С., Филатов В. П. — М.: Политиздат, 1991. — 414 с.», виокремлює такі методології: абсолютний ідеалізм; аксіологія; аналітична філософія; герменевтика; інструменталізм; інтер-

наїзм; інтуїтивізм; історизм; конвергенції теорія; конституювання; критицизм; критичний раціоналізм; критичний реалізм; кумулятивізм; лінгвістична філософія; махізм; науковий матеріалізм; науковий реалізм; неогегельянство; неокантіанство; неомарксизм; неопозитивізм; неораціоналізм; неореалізм; неотомізм; персоналізм; плюралізм; пост позитивізм; пост структуралізм; прагматизм; редукціонізм; релятивізм; синергетика; структуралізм; феноменологія; холізм; еволюційна епістемологія; евристика; екзистенціалізм; екологічна філософія; екологічна етика; екстерналізм; емерджентний еволюціонізм.

Наведені стосовно проблем визначення і класифікація методологій за певними ознаками наукового знання, концепцій, теорій тощо, знаних авторських колективів, продемонстровані у вигляді таблиці, дають наочне сприйняття їх недосконалої структуризації.

Современная буржуазная философия. Учеб. пособ. Под ред. А. С. Богомолова, Ю. К. Мельвиля, И. С. Нарского. – М., «Высш. школа», 1978. – 582 с.	Новейший философский словарь: 2-е изд., переработ. и дополн. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001. – 1280 с. – (Мир энциклопедий)	Современная западная философия: Словарь / Сост.: Малахов В. С., Филатов В. П. – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
1. інструменталізм	1. інструменталізм	1. інструменталізм
2. позитивізм (логічний)	2. позитивізм	2. -----
3. феноменологія	3. феноменологія	3. феноменологія
4. екзистенціалізм	4. екзистенціалізм	4. екзистенціалізм
5. -----	5. раціоналізм	5. раціоналізм
6. персоналізм	6. -----	6. персоналізм
7. неотомізм	7. -----	7. неотомізм
8. філософська антропологія	8. філософська антропологія	8. -----
9. структуралізм	9. структуралізм	9. структуралізм
10. пізній прагматизм	10. -----	10. прагматизм
11. неопозитивізм	11. -----	11. неопозитивізм
12. -----	12. постпозитивізм	12. постпозитивізм
13. -----	13. герменевтика	13. герменевтика
14. -----	14. постструктуралізм	14. постструктуралізм
15. -----	15. синергетика	15. синергетика

Аналіз лише вказаних трьох та кількох інших філософських джерел³, що визначають найбільш суттєві риси ряду методологій, котрі інтерпретуються різними творчими колективами зовсім по-різному (адже в їх основу покладені різні якісні ознаки), дає нам **підстави гіпотетично як найбільш перспективні для вивчення складних соціально-правових явищ виділити такі методології як:** діалектика, науковий реалізм, науковий матеріалізм, марксизм, структурно-функціональний аналіз, СМД-методологія, синергетика, конвергенції теорія, що є лише незначною часткою серед їх великої кількості (понад 70). Останні, як правило, знаходять своє обґрунтування та застосування за конкретних соціальних, політичних та економічних умов, що складаються в різних державних формуваннях.

Оскільки вказана сфера людського пізнання інтенсивно і досить неадекватно обставинам розвивається і формується, особливо її методологічна складова, фахівці відчувають потребу у філософському, логіко-гносеологічному забезпеченні становлення певного роду знання, його конституюванні у цілісність. Наша гіпотеза знаходить підтвердження у одній з монографій Яценка В.А. (він стверджує, що розробка методології визнана пріоритетним напрямом наукових досліджень в юридичній науці та її окремих галузях. Так, за його словами, ряд міжнародних конференцій рекомендують вважати розробку методологічних проблем правознавства одним із найважливіших завдань української юридичної науки, що також орієнтує науковців на пошук принципово нових шляхів розв'язання теоретичних і практичних проблем, результати яких мають стати початком майбутніх теоретичних досліджень і містити в собі їх методологію) та Козенюка В.О., котрий акцентує увагу на необхідності орієнтації відомчої науки на наукову розробку профільних наукознавчих проблем, закономірностей формування наукових знань в сфері забезпечення державної безпеки, їх змісту та структури.

---

³ Див.: Философский словарь. Под ред. М. М. Розенталя. Изд. 3 – е. М., Политиздат, 1975. – 496 с.; Материалистическая диалектика: Краткий очерк теории / П. Н.Федосеев, И. Т.Фролов, В. А.Лекторский и др.– 2 – е изд., доп. – М.: Политиздат, 1985.– 350 с.; Афанасьев В. Г. Основы философских знаний. Изд. 9 – е, доп. М., «Мысль», 1976. – 335 с. тощо.

Однак, досліджуючи за сутністю практично одне й те саме явище, вказані автори застосовують зовсім різний методологічний інструментарій. Так, Яценко В. А. висуває та обґрунтовує гіпотезу, що методологією оперативно-розшукової діяльності може бути філософія права, а Козенюк В.О. застосовує методологію історико-змістовного аналізу етапів розвитку правового регулювання діяльності окремих підрозділів одного з правоохоронних органів, соціально-політичної обстановки і фактів, що її визначають та досить вдало демонструє різнотипність та різнохарактерність авторських підходів до дослідження цієї проблеми.

Дещо іншої методологічної платформи (основу її становить робота Юдіна Е. Г. «Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. – М.: Наука, 1978. – 212 с.», яка обґрунтовує лише окремі аспекти одного напрямку системо-мислєдїяльнїсної методологїї: СМД-методологїї) дотримуються у своєму дослідженні Віленська О., Бараненко Б. та Дідоренко Э.⁴, зокрема як і їх колеги з МВС: Синїлов Г. К., Гребельський Д. В., Лукашов В. А., Козаченко І. П. тощо. Додамо також, що методологічні позиції сучасних авторів суттєво відрізняються від платформи засновників «спеціалізованої» науки⁵ періоду СРСР.

Таким чином, актуальність проблеми розробки методологічних орієнтирів «спеціальної» науки зумовлена тим, що з вирішенням проблеми вибору методологічного інструментарію даної науки тісно пов'язане перетворення сукупності існуючих спеціальних знань у єдину цілісну систему – теорію, а теоретично обґрунтоване розуміння предмета даної науки створює передумови для розробки й вирішення методологічних проблем, викликаних диференціацією й інтеграцією спеціального наукового знання, що створює умови для розвитку спеціальних дисциплін.

---

⁴ Бараненко Б. И., Дидоренко Э. А. Методология теории и практики ОРД в современных условиях: проблемы и перспективы: Монография / МВД Украины, Луган. акад. внутр. дел им. 10-летия независимости Украины; Под ред. проф. Э.В. Виленской. – Луганск: РИО ЛАВД, 2004. – 92 с.

⁵ Див. роботи Корнакова С., Пупкова О., Булигіна Ю., Аніщенко О., Курашвілі Б., Тетеріна Б., Костроміна І., Зуєва М, Логачова О., Коршикова П., Тарасова В., Єрошина В., Мунтяна В. тощо.

На превеликий жаль, лише окремі питання філософських та методологічних аспектів науки знайшли своє відображення в спеціалізованих дослідженнях України останніх років. Ці дослідження носять не повномасштабний, а одноаспектний характер (хоча і це вже є досягненням), а саме – досліджується явище не у повному обсязі, а лише його соціальні, політичні, економічні, або правові аспекти, а тим паче їх суміш без логічного взаємозв'язку, що є взагалі еkleктикою і практично повним хаосом знань у галузі. Саме тому, повнота обсягу, глибина та достовірність наукового знання може бути достатньою лише за умови застосування вірно обраної методології для дослідження даної галузі знань.

Відзначаючи позитивні зрушення у сфері «методологічних» досліджень підкреслимо, що ця проблема поки ще не стала предметом окремого дослідження у даній галузі наукового пізнання, необхідність якого на даний час у автора не викликає сумнівів, оскільки недостатня розробленість методологічних і загальнотеоретичних питань стримує ефективність розвитку спеціально-наукових досліджень. Адже зародження і детальна розробка власної методології спеціальної науки – призведе до розуміння і усвідомлення її як системи, а не комплексу чи сукупності спеціальних знань, у результаті чого виникне дійсно наукове розуміння предмета та змісту «спеціалізованої» науки як елемента структури науки взагалі.

Тому, на наше глибоке переконання, методологічна основа будь-яких досліджень має вибудовуватися на загальних філософських та наукових положеннях. Узагальнення їх результатів дозволить сформулювати базові методологічні посилки спеціально-наукового знання, яке є досить складним і системним соціально-правовим феноменом.

Отже, необхідність розгляду сучасних методологічних підходів, напрямків, способів тощо викликається необхідністю визначення яким методологічним інструментарієм ми будемо користуватися у подальшому.

Авторська точка зору базується перш за все на науково-обґрунтованій позиції, яка враховує те, що **сучасна, та й минула філософія не представляє собою єдиного цілісного знання**. Це підтверджується висловом у одному з філософських видань радянсь-

кого періоду: «... у другій половині 19 століття майже кожен професор філософії вважав свідченням своєї професійної компетентності винайдення ним якого-небудь відтинку неокантіанства, неогегельянства, іманентизму і т. ін.».

Однак і багатовимірність та складність даної проблеми також враховує роздуми Р. Бредбері: «... ідеї, припущення настільки ж реальні, як факти повсякденності, і більш того – створюють факти повсякденності... Всі філософи світу впливають на повсякденне життя»⁶.

Враховуючи те, що **філософія** – особлива форма пізнання світу, що виробляє систему знань про фундаментальні принципи й основи людського буття, про найбільш загальні сутнісні характеристики людського відношення до природи тощо⁷, ми, розуміючи необхідність класифікації філософських течій та напрямків на: *філософія життя* – напрямок у західноєвропейській філософській думці; *філософія історії* – концепція в складі філософського знання; *філософія техніки* – одне зі значимих проблемних полів сучасної філософії; *соціальна філософія* – розділ філософії; *тотожності філософія* – поняття, що використовується філософією постмодернізму; *аналітична філософія* – поняття, що охоплює різноманітні теорії філософії, що склалися в рамках аналітичної традиції тощо, вбачаємо в основі їх створення різні фундаменти, що створюють підстави для побудови різних методологічних конструкцій.

Розглянемо вказані «філософії» більш детально.

Філософія життя – напрямок у західно-європейській філософській думці. Філософія життя втрачає самостійне значення після Другої світової війни у зв'язку із утвердженням філософії екзистенціалізму, що доповнила основні принципи філософії життя феноменологічним методом і акцентувала увагу на ряді нових гострих проблем сучасної епохи. Філософія життя виникла в епоху, коли європейський капіталізм починає проявляти перші симптоми своєї кризи, що виразилися в наростанні ірраціональності громадського життя, почастишанні конфліктів між особистістю й суспільством і у

---

⁶ Хорхе Луис Боргес. Проза ранніх лет. М., Радуга, 1984, – С. 20.

⁷ Новейший философский словарь: 2-е изд., переработ. и дополн.– Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001.– 1280 с.– (Мир энциклопедий); Философский словарь. Под ред. М. М. Розенталя. Изд. 3 – е. М., Политиздат, 1975. – 496 с.

поглинанні тотальністю соціуму людської індивідуальності. Життя стає універсальним принципом світобудови, охоплюючи одночасно й проблеми буття, і проблеми пізнання й цінностей.

Спектр поглядів основних представників філософії життя. виявляється надзвичайно різноманітний, тому що саме поняття «життя» у силу його розпливчастості й багатозначності дало можливість для численних його інтерпретацій: біологічних, психологічних, культурно-історичних.

Філософія життя колосально вплинула на європейську культуру й самосвідомість 20 ст. Особливо великим цей вплив став для гуманітарної сфери знання, представники якої до сьогоднішнього дня ефективно реалізують багато його методологічних установок Ф.Ж. (дескриптивно-деструктивний феноменологізм і філологізм Ніцше, герменевтику Дильтея, антиісторизм і антицентризм Шпенглера з його циклічною моделлю автономних культурних організацій, ідеї про «закрите суспільство» Бергсона й багато іншого).

Філософія історії – концепція в складі філософського знання, націлена на осмислення історичного процесу в цілому й аналіз методологічних проблем історичного пізнання. Будуючи модель історичного процесу, **філософія історії** розробляє певне трактування специфіки історичної реальності, змісту й мети історії, основних рушійних сил історії й механізмів їх дії, співвідношення історичної необхідності й людської волі, єдності й різноманітності історії й т.п.

Філософія техніки – одне зі значимих проблемних полів сучасної філософії, засноване на комплексному системному аналізі техніки як соціального феномену в історико-цивілізаційному контексті. Проблематика філософії техніки формується у процесі становлення синтетичної програми дослідження техніки як багатоаспектного феномена, що вимагає міждисциплінарного підходу, що включає зусилля далеко не тільки методологічної, але також цивілізаційної, історичної й культурологічної парадигм, що припускає аналіз феномена техніки в рамках соціально-політичної, антропологічної, морально-естетичної і аксіологічної дослідницьких матриць. Орієнтація на такий гранично широкий розгляд феномена техніки знаходить своє вираження в концепції «технічного світо-

гляду», у рамках якого під технікою розуміється не тільки машинно-механізмне оснащення діяльності, але й особливий стиль мислення – тип раціональності, орієнтований на операціоналізм і інструменталізм.

Максимально широке тлумачення феномен техніки отримує в «антропології техніки», що включає в поняття техніки систему потреб і аксіологічних значень, що формуються у людини в контексті взаємодії з технічним оточенням, особливі установки свідомості, сформовані в ході технічної освіти й виховання.

Німецька трансцендентально-критична філософія – етап у розвитку німецької й західноєвропейської філософської думки, грандіозна епоха в розвитку західноєвропейської культури й філософії.

Німецька трансцендентально-критична філософія – це свого роду підсумок двохтисячорічної попередньої філософської традиції, найвища, завершальна ланка в розвитку новоєвропейського філософського раціоналізму й т. званої філософської класики (із властивими їй претензіями на систематичну цілісність і завершеність, переконаністю в природній упорядкованості світобудови, наявності в ній гармонії й порядку, доступних раціональному розумінню).

При всій розмаїтості ідей і концепцій німецька філософія цього періоду являє собою: а) спадкоємний ряд систем, органічно пов'язаних між собою, тому що кожний філософ після Канта, розпочинаючи вироблення власної концепції, повністю опирався на ідеї свого попередника; б) відносно цілісне, єдине духовне утворення, тому що всі мислителі так чи інакше дотримувалися протягом даного етапу розвитку конкретних принципів.

Німецька трансцендентально-критична філософія збагатила розуміння світу принципово **новим способом філософствування**, взявши в якості особливого, вихідного його пункту зосередження всіх інтелектуальних інтересів головним чином на гносеологічній проблематиці. **Тому німецька трансцендентально-критична філософія – це ще й критична філософія.**

Соціальна філософія – розділ філософії, що певним чином описує якісну своєрідність суспільства, його закони, соціальні іде-

али, генезис і розвиток, судьби (долі) й перспективи, логіку соціальних процесів. Домінантною характеристикою соціальної філософії як сукупності соціально-нормативних вчень можна вважати встановлення норм громадського життя, а не розгляд її в конкретній дійсності. Як погранична дисципліна соціальна філософія аналізує суспільні проблеми в контексті категоріально-понятійних рядів теоретичної соціології, з одного боку, і споріднених дисциплін (політичної економії, антропології, культурології, психології й ін.), – з іншої.

Середньовічна філософія – якісно своєрідний етап в історії філософії. Середньовічну філософію можна називати і «псевдофілософією», і «парафілософією», котра начебто займалася псевдопроблемами. Але навіть відмовляючи їй у якій-небудь оригінальності, такого роду критика змушена була визнавати наявність в епоху Середньовіччя великих і вільних умів.

Тотожності філософія – поняття, що використовується філософією постмодернізму для характеристики філософії класичного типу, що фундована презумпцією наявності універсальної закономірності світобудови.

Екологічна філософія – комплекс соціально-філософських досліджень взаємодії суспільства й природи. Теоретична основа Е. ф.- «новий спіритуалізм», що пропагує духовну єдність людини з космосом, що затверджує гармонійність і цілісність природи. В Е. ф. у цілому прокламується «почуттєва свідомість», що знімає поділ між світом людини й світом природи. Э. ф. виходить із того, що ресурси планети обмежені й продуктивні сили не можуть розвиватися колишніми темпами, що необхідно відмову від експансіонізму, а також створення альтернативної техніки, технології й науки, формування альтернативної культури. Е. ф. є теоретичною основою ідеології альтернативних соціальних і культурних рухів. У рамках Е. ф. існують різні види політичної орієнтації: «екосоціалізм», «зелений парламентський» реформізм і «зелений» фундаменталізм.

Аналітична філософія – поняття, що охоплює різноманітні теорії філософії, що склалися в рамках аналітичної традиції. Загальні моменти: переведення філософських проблем у сферу мови й вирішення їх на основі аналізу мовних засобів і виразів; акцентування уваги на проблемі значення; протиставлення методу

аналізу всім ін. формам філософської рефлексії й використання його з метою перетворення філософії в «строге» і «аргументоване» знання; тенденція до «нейтралізму», вивільненню від історико-філософських передумов; розмивання граней між філософськими й приватно – науковими – логічними, лінгвістичними, методологічними й науковими проблемами.

Аналітична філософія протистоїть ірраціоналізму, інтуїтивізму, спекулятивному ідеалізму.

Сучасних філософів, що працюють у рамках аналітичної традиції, не пов'язує ні предметна, ні світоглядна єдність. В арсеналі аналітичних засобів зберігається і логічний, і семантичний, і контекстуальний аналіз, використовуються редуccionістські процедури, трансляції складного до простого. Але ні одному з цих форм аналізу не надається самодостатнє значення.

У філософських теоріях, що розвиваються в рамках аналітичної традиції, є певний сцієнтистський напрямок – у тому розумінні, що вони тяжіють до форм раціональності, що розвиваються у природничих науках, а не традиційних гуманітарних дисциплінах, з недовірою ставляться до філософських концепцій, що базується на інтуїції, почутті, волі й т.п., у цілому додержуються ідеалу філософії як строгої раціонально-теоретичної діяльності (от чому проблема раціональності виявилася однією із ключових в аналітичній філософії.).

Лінгвістична філософія – один з напрямків аналітичної філософії.

Лінгвістичні філософи по-своєму пояснюють причину філософських оман, які вони знаходять не у свідомій експлуатації «метафізиками» неточностей і двозначних форм вираження, а в самій «логіці» мови, її «глибинній граматиці», що породжує парадоксальні пропозиції («Іде дощ, але я в це не вірю») і всілякі лінгвістичні «пастки».

Вказані філософські концепції мають суттєві елементи взаємопроникнення одна в одну, досить усталений змістовний взаємозв'язок, пояснення буття і його складових. Звичайно вказане, досить часто також сприяє досить різнорідному їх розумінню і виокремленню з їх філософських концепцій різнорідних підстав методологічних платформ.

На нашу думку, надзвичайно важливе значення для розвитку філософських вчень відіграє суспільна ідеологія, яка на даному етапі розвитку українського суспільства розмита термінами – соціальна, правова, демократична, суверенна, соборна, самостійна Україна тощо. На наш погляд, офіційна державна ідеологія безсумнівно домінує над філософською думкою науковців, адже людство взагалі ніколи не було вільним від певних догматів. А це ще один з фундаментальних показників зрілості суспільства взагалі і його філософської думки – основи наукових знань.

Виходячи з цього, наступним нашим кроком є визначення терміну «методологія» та його змістовних характеристик.

Методологія є вченням про способи організації й побудови теоретичної й практичної діяльності людини. У границях обслуговування типових програм діяльності зміст методології може бути зведений до забезпечення їх нормативно-раціональної побудови. Суспільно-історична й культурна обумовленість методології виявляється в ході зміни її підстав, а також у процесах вироблення нових методологічних засобів. Складність відносин методології і філософії, як відомо, визначалася тим, що й методологія може трактуватися з позиції філософії, і філософія може характеризуватися в рамках якоїсь узагальненої методології⁸.

Надто цікаві, але не зовсім за предметом роботи думки, виказувалися Купцовим В. І.⁹, Щедровицьким Г. П., Табачниковою С., Копиловим Г., Оскольським А., Розіним В., Рацом М. В., авторами книги «Судьбы естествознания: современные дискуссии»¹⁰ тощо.

У розвитку сучасної методології все більше місце займають питання, пов'язані саме з динамікою пізнавальних проблем сучасності, культурно-історичною природою пізнавальних засобів, мінливістю категорій і понять, формуванням нових пізнавальних установок і т.д. Ці питання так чи інакше пов'язані із включенням у структуру методології філософських уявлень. Методологічна функція філософії не обмежується аналізом пізнання, вона розглядає перспективні

---

⁸ Новейший философский словарь: 2-е изд., переработ. и дополн.– Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001.– 1280 с.– (Мир энциклопедий).

⁹ Философия и методология науки Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. В. И. Купцова – М.: Аспект Пресс, 1996 – 551 с.

¹⁰ Судьбы естествознания: современные дискуссии. – М.: ИФ РАН, 2000.

схеми діяльності з відновлення й відтворення соціального буття. Завданням методології стає з'ясування, конструювання й перетворення схем діяльності, інтегрованих у повсякденний досвід людських індивідів. Методологія стає важливим пунктом осмислення й переосмислення сучасної культурної проблематики.

Виходячи з аналізу загально-філософських теорій та концепцій ми можемо навести досить різні основи, які лежать у фундаменті визначення змісту та характеристик методології: поняття філософської традиції; вчення про буття; інтерпретація способів буття з нефіксованим статусом; спекулятивно-філософський метод; класична філософія як така; позначення осьової семантичної конструкції; інтелектуальний феномен ... культури в рамках ... традиції; загально-дедуктивна орієнтація; спекулятивне міркування; напрямок у теорії пізнання; знання; принцип; певна загальна орієнтація й стилістика мислення; домінуюча лінія філософського розвитку; незаперечна ідея; філософська течія; ... тип філософствування; парадигмальна гносеометодологічна установка, суто наукового (не філософського) пізнання; філософський напрямок; самопозначення правлячих ідеологій у країнах соціалізму; один з найбільших напрямків філософії; спірне, досить умовне ... позначення; типологічна характеристика великої кількості концепцій; комплекс ... методів; теоретичний напрямок; напрямок у філософії й гуманітарних науках; сукупність .. концепцій, що виникли в ... філософії; найбільш фундаментальна теоретична передумова; тип філософствування; феномен ...; концепція; фундаментальна установка; метод мислення; домінанта; наука про загальні закони руху й розвитку природи, суспільства й мислення; філософська концепція; одна з основних методологічних установок; напрямок, школа, течія; парадигма ...; програма ...; напрямок інтелектуального й соціального конструктивізму; теорія самоорганізації ...; тип організації філософського знання; філософська інтерпретаційна парадигма; культурний феномен; поняття філософії; частина світової філософії; напрямок у філософії науки; універсалія культури суб'єкт-об'єктного ряду тощо.

Таким чином, до методології можна віднести як напрямок філософської думки, так і певну програму, що є досить спірним, виходячи хоча б з «ваги» категорій, що визначають «рівень» розуміння.

У подальшому, задля демонстрації та аналізу найбільш загальних рис та поглядів відносно окремих методологічних аспектів філософського та наукового знання ми наведемо їх у найбільш загальному вигляді без дотримання будь-якої класифікації останніх.

Для більш повного уявлення про них наведемо зміст окремих методологій, які мають певне прикладне значення, **попередньо навівши відомий нам їх перелік: абсолютний ідеалізм; метафізика; гілєморфізм; онтологія; схоластика; емпіризм; критицизм; раціоналізм; ірраціоналізм; критичний раціоналізм; критичний реалізм; модернізм; постмодернізм; позитивізм; постпозитивізм; неопозитивізм; екзистенціалізм; психоаналіз; шизоаналіз; герменевтика; феноменологія; махізм; постметафізичне мислення; номадологія; діалектика; негативна діалектика; гілозоїзм; інструменталізм; структуралізм; пост структуралізм; ідіографізм; різома; конвенціоналізм; аксіологія; інтерналізм; інтуїтивізм; історизм; конститування; кумулятивізм; філософська антропологія; науковий реалізм; марксизм; неомарксизм; неораціоналізм; надраціоналізм; неореалізм; неотомізм; персоналізм; монізм; дуалізм; плюралізм; прагматизм; редуціонізм; релятивізм; холізм; еволюційна епістемологія; евристика; екологічна етика; екстерналізм; емерджентний еволюціонізм; неогегельянство; неокантіанство; вульгарний матеріалізм; науковий матеріалізм; діалектичний матеріалізм; структурно-функціональний аналіз; нелінійних динамік теорія; СМД-методологія; синергетика; конвергенції теорія тощо.**

Емпіризм (грец. *empeiria* – досвід) – **напрямок у теорії пізнання**, що визнає почуттєвий досвід джерелом знань і стверджує, що **все знання ґрунтується на досвіді**. При цьому, інша пізнавальна здатність людини – розум – розглядається в емпіризмі тільки як сполучення й перекомпонування того матеріалу, що дається досвідом. **У методологічному плані** емпіризм – **це принцип**, відповідно до якого життєва практика, мораль і наука повинні базуватися винятково на відповідному досвіді.

Критицизм – установка, **методологічний підхід, властивий філософському й науково-теоретичному мисленню**. Ряд вчень

розглядає критицизм – як свою основну орієнтацію і як предмет дослідження: критичний реалізм і емпіріокритицизм пояснюють зміст критицизму – аналогіями з кантівською критикою метафізики, а Франкфуртська школа – з марксівською критикою буржуазного суспільства, тоді як критичний раціоналізм розробляє систему методологічних регулятивів критицизму, що забезпечують раціональність наукового й філософського мислення.

Критицизм припускає, що не існує методу, що забезпечує строго логічне збільшення істинного знання, а тому завдання вченого – пошук і вибракування помилкових теорій за допомогою формально-логічних способів. У подальшому, критицизм приходять до усвідомлення неможливості звести науку і її методологію до сукупності критичних процедур.

Раціоналізм (лат. *ratio* – розум) – у широкому змісті слова – *певна загальна орієнтація й стилістика мислення*, а також *домінуюча лінія філософського розвитку*, із властивими їй установками на розумність і природну впорядкованість світу, наявність у ньому внутрішньої логіки й гармонії, а також переконанням у здатності розуму досягнути цей світ і облаштувати його на розумних теренах. Для **класичного західноєвропейського** раціоналізму характерна стійка прихильність традиційній метафізичній проблематиці, з властивими їй в усі століття пошуками суті, істини, граничних, субстанціональних підстав суцього, фундаментальних структур буття й свідомості, трансцендентальних умов можливості досвіду й т.п. Представники цієї традиції бачать світ цілісним і єдиним. Однак щоб побачити цю єдність, вони вважають за необхідне піднятися над множинністю явищ, прорватися через феноменальну даність, виявляючи за нею той знак реального, котрий, на їх думку, стоїть за всіма одиничними явищами, породжує їх і становить найглибшу субстанціональну основу й необхідну умову можливості останніх.

Однією з особливостей раціоналізму було також визнання поряд з тотожністю буття й мислення тотожності мислення й мови, при цьому мові приділялося винятково проміжне місце між мисленням і світом.

Перехід до некласичного типу філософствування привів до відмови від багатьох презумпцій раціоналізму і твердженню як

незаперечної ідеї про принципову неможливість виявлення логіки в історії в силу багатомірності й унікальності її окремих утворень.

Не відкидаючи в принципі ролі досвіду й почуттєвого пізнання як механізмів зв'язку розуму з світом, прихильники раціоналізму у той же самий час були переконані, що тільки розум є джерелом наукового знання, виступаючи одночасно й критерієм його істинності.

Таким чином, розумність дійсності й розумність наукового пізнання як би взаємообумовлювали одне одного.

Ірраціоналізм (лат. – несвідоме, нерозумне) – філософські течії, що проголошують *примат нерозумного початку* й роблять його основною характеристикою як самого світу, так і його розуміння. На противагу філософській класиці, що висунула на перше місце розум і раціональність і мети, посткласична філософія знаменує собою відмову від визнання розумних підстав дійсності й висуває на перший план ірраціональне. Це не означає, однак, повного заперечення як раціонального взагалі, так і можливостей розуму в процесі пізнання.

До кінця 1950-х на противагу колишнім ірраціоналістичним мотивам широке поширення одержують тенденції, пов'язані з раціоналізацією ірраціонального й позараціонального, включенням у пізнання того, що раніше покладалося в якості принципово непізнаваного. Цей рух зв'язаний головним чином зі структуралізмом.

Критичний раціоналізм – впливовий напрямок філософії. Насамперед, у ньому виражене прагнення відмежувати сферу раціональності – науку – від псевдонауки, метафізики й ідеології як сфер, які не володіють «вродженим імунітетом» проти впливу ірраціоналізму.

З погляду критичного раціоналізму раціонально діє той вчений, що будує теоретичні гіпотези, відкриті найрізноманітнішим спробам їх спростування. Синонімом раціональності є дотримання принципу безкомпромісної критики, що опирається на наукову методологію. Найважливішим наслідком цієї синонімії є визнання принципової гіпотетичності, припустимості знання, оскільки пре-

тензія знання на абсолютну істинність суперечить принципу критицизму й, отже, нераціональна. Критичний раціоналізм утворює сукупність концепцій, спрямованих на вирішення конкретних проблем соціального життя за рахунок реалізації «раціональних проєктів» виробничого, культурного, політичного розвитку.

Однак на всьому протязі своєї історії критичний раціоналізм залишався «нормативною методологією», застосування якої в раціональній реконструкції реальних процесів розвитку наукового знання вело до огрубіння й навіть перекручування останніх. Спробою наблизити концепцію критичного раціоналізму до дійсної історії науки *стала методологія науково-дослідних програм*.

Поширення принципів критичного раціоналізму на історію й соціальні науки означає насамперед їх орієнтацію на теоретичні конструкції природознавства. Однак, *як визнають прихильники критичного раціоналізму, у сфері соціального знання принципи раціональності часто порушуються через ідеологічні, класові, групові, особистісні й інші пристрасті*.

Критичний реалізм – неоднорідний течія, для якого характерна вимога епістеміологічного обґрунтування реальності предметної дійсності. Критичний реалізм протиставляє себе «догматичному реалізму» – бездоказовому постулюванню об'єктивності зовнішнього Світу.

Важливе значення критичний реалізм надавав якісному розрізненню об'єкта і його гносеологічного образу. Онтологія критичного реалізму неоднозначна. У ній нерідко зустрічаються матеріалістичні положення, однак вони звичайно носять природничо-науковий характер і фрагментарні, у цілому ж переважає ідеалістичне трактування дійсності. Крім предметного світу допускається реальність ідеальних сутностей і «вищої реальності».

Згідно критичного реалізму адекватність знання забезпечується його відповідністю об'єкту, опосередкованим ідеальними структурами й дослідницькими даними. Його найважливіші ідеї в модифікованому вигляді відтворюються в деяких варіантах наукового реалізму й розробляються в рамках конкретних філософських концепцій («радикальний критичний реалізм» – прагне розробити критико-реалістичну методологію історичного пізнання).

Модернізм – некласичний тип філософствування, радикально дистанційований від класичного інтелектуальним допущенням можливості плюрального моделювання світів і – відповідно – ідеєю онтологічного плюралізму. Таким чином, проблема природи «річ-у-собі» виступає в модернізмі псевдопроблемою, що задає в культурі західного зразка вектор послідовної відмови від презумпцій метафізики.

Таким чином, тези історичної мінливості розуму у всіх його вимірах (від політичного до художнього), соціального конструктивізму за посередництвом осмисленої діяльності людини, позитивності «розриву» із класичною традицією склали основу модернізму **як особливого типу філософствування**.

Як основні характеристики модернізму можуть бути зафіксовані: 1) відмова від моноонтологізму, презумпція на принципову відкритість системи світу; 2) інтенція на інновацію; акцентований антитрадиціоналізм; 3) пафосна відмова від класичної ідеї «передумовленої гармонії»; 4) подолання трактування людини як «зліпка» Бога й відмова від моністичного гуманізму; 5) підкреслений антинормативізм; 6) ідея плюральності й конструктивності Розуму (**поняття мисляться не як передзадані «широю» природою онтології, а як такі, що конструюються**); 7) ідея варіативності розгортання процесуальності, багатоваріантність стає для модернізму типовим і атрибутивним параметром культури.

Модернізм виступає **найважливішим етапом** конституювання постмодерністської парадигми у філософії.

Постмодернізм – поняття, що використовується сучасною філософською рефлексією для позначення характерного для культури сьогодення **типу філософствування**, яке змістовно-аксіологічно дистанціюється не тільки від класичної, але й від некласичної традицій і конституює себе, як постсучасну, тобто постнекласичну філософію.

Термін «постмодернізм» починаючи з 1979 року затверджується **в статусі філософської категорії**, що фіксує ментальну специфіку сучасної епохи в цілому, генетично багато в чому сходиться до некласичного типу філософствування, і зокрема – до постструктуралізму, структурного психоаналізу, неомарксизму, феноменології, філософії Хайдеггера, традиціям «постнаукового мислення» і

«поетичного мислення», а також до традицій семіотики й структурної лінгвістики й, у пізніх своїх версіях – до філософії діалогу, теорії мовних ігор.

Часто домінує тенденція до гранично широкого розуміння терміна «постмодернізм» і визнанню того, що його **«варто вживати не як історико-літературне або теоретико-архітектурне, а як всесвітньо-історичне поняття»**. Разом з тим, затвердилася точка зору, відповідно до якої **«постмодернізм – епоха не стільки в розвитку соціальної реальності, скільки свідомості»**. У цілому, якщо сучасний культурний стан може бути зафіксований за допомогою поняття «постмодерн», то стан його ментальності, яка його усвідомлює – за допомогою поняття «постмодернізм». У цьому плані дослідники наполегливо підкреслюють рефлексивний характер постмодернізму як **феномену культури**.

Таким чином, **«постмодерн розуміється як стан радикальної плюральності, а постмодернізм – як його концепція»**.

Постмодернізм може бути оцінений як **конституйований у просторі філософської рефлексії феномен**, що має безперечний парадигмальний статус. **Філософський** постмодернізм **не тільки володіє парадигмальним статусом**, але й виконує в сучасній культурі властиві філософії функції. Насамперед, у філософії постмодернізму шліфуються понятійні засоби, необхідні для адекватного опису, що втягуються в сферу пізнання сучасної культури нерівноважних систем, що самоорганізуються.

Проблемно-концептуальний пошук філософії постмодернізму реалізує себе в руслі магістральних напрямів розвитку сучасної культури, орієнтуючись на дослідження найбільш актуальних проблем, що центрують на собі увагу не тільки гуманітарного, але й природничо-наукового пізнання. Серед них можуть бути такі проблеми, як проблема нелінійності, переосмислення в сучасній культурі феномену детермінізму, принципово нова інтерпретація феномену темпоральності і т.п.

Позитивізм (лат. **positivus** – позитивний) – **парадигмальна гносеометодологічна установка**, відповідно до якої позитивне знання може бути отримане як результат **суто наукового (не філософського)** пізнання; програмно-сцієнтистський пафос позитивізму полягає у відмові від філософії («метафізики») як пізнавальної

діяльності, що володіє в контексті розвитку конкретно-наукового пізнання синтезуючим і прогностичним потенціалом; – **філософський напрям**, фундований зазначеною установкою.

В еволюції позитивізму можуть бути виділені наступні етапи: так званий «перший позитивізм»; «другий позитивізм»; «третій позитивізм» або неопозитивізм; постпозитивізм, у рамках якого намічається очевидна тенденція до пом'якшення вихідного методологічного радикалізму й установка на аналітику ролі соціокультурних факторів у динаміці науки.

Постпозитивізм – загальна назва, що використовується у філософії науки для позначення безлічі методологічних концепцій, що прийшли на зміну тим, які вийшли з методології логічного позитивізму. Постпозитивізм не являє собою особливого філософського напрямку, течії або школи, він суть етап у розвитку філософії науки. Характерна риса постпозитивістського етапу – значна розмаїтість методологічних концепцій і їх взаємна критика. Разом з тим можна говорити про загальні риси, властиві постпозитивізму: постпозитивізм відходить від орієнтації на символічну логіку й звертається до історії науки; у постпозитивізмі відбувається істотна зміна проблематики методологічних досліджень; для постпозитивізму характерна відмова від твердих розмежувальних ліній, встановленню яких позитивізм приділяв велику увагу. Постпозитивізм говорить про взаємопроникнення емпіричного й теоретичного, про плавний перехід від одного рівня знань до іншого; постпозитивізм поступово відходить від ідеології демаркаціонізму, який сповідається логічним позитивізмом; розповсюдженою особливістю постпозитивістських концепцій є їх прагнення спертися на історію науки; особливістю більшості постпозитивістських концепцій є відмова від кумулятивізму в розумінні розвитку знання.

Постпозитивізм визнав, що в історії науки неминучі істотні, революційні перетворення, тому навряд чи можна говорити про лінійний, поступальний розвиток науки. Багато представників постпозитивізму прагнуть говорити не про розвиток, а про зміну наукового знання.

Неопозитивізм – один з основних напрямків філософії, що претендує на аналіз і рішення актуальних філософсько-методологічних проблем, висунутих у ході наукової революції: ролі знаково-

символічних засобів наукового мислення, відносини теоретичного апарата й емпіричного базису науки, природи й функції математизації й формалізації знання й ін. Протиставляючи науку філософії, представники неопозитивізму вважали, що єдино можливим знанням є тільки спеціально-наукове знання.

Предметом філософії, на думку неопозитивістів, повинна бути мова, і насамперед мова науки, як спосіб вираження знання, а також діяльність з аналізу цього знання й можливостей його вираження в мові (першість філософії до логічного аналізу мови науки, принцип верифікації, трактування логіки й математики як формальних перетворень у мові науки та інше). Однак виявилось неможливим повною мірою формалізувати мову науки. З'ясувалося, що в структурі наукових теорій є метафізичні висловлювання, які неможливо перевірити за допомогою принципу верифікації, незважаючи на ряд зусиль з його модифікації, що вживалися логічними позитивістами.

Поняття неопозитивізму все більше *заміняється поняттям «аналітична філософія»*, частиною якої є також лінгвістична філософія.

Екзистенціалізм (піздньолат. – ex(s)istentia – існування), або філософія існування, – один з найбільших напрямків філософії.

У 20 ст., екзистенціалізм став одним з найбільш впливових і продуктивних культурогенних факторів епохи, що визначав інтелектуально-духовні пошуки широких прошарків інтелігенції, вплив на літературу, літературознавство, мистецтво й ін. Екзистенціалізм – *спірне, досить умовне позначення*, що використовується для *типологічної характеристики великої кількості концепцій*, у різному ступені близьких і родинних, хоча й розбіжних, що заперечують одна одну по ряду принципово важливих, іноді вихідних, позицій. Велика строкатість (від лівого радикалізму й екстремізму до консерватизму), неоднорідність і розбіжності характерні й для соціально-політичних позицій представників цього напрямку.

Екзистенція, центральне поняття екзистенціалізму визначається як специфічно людський спосіб існування у світі. Людина повинна постійно робити себе людиною, її буття є постійна постановка себе під питання, і вона «повинна бути тим, чим вона є», а не «просто бути».

По-різному визначаючи поняття екзистенції (у її відкритості трансцендентному або, навпроти, у категоричному його усуненні), екзистенціалізм пропонує, відповідно, і різні варіанти орієнтації людини в пошуках своєї дійсності.

Здійснюючи свої дослідження на самих різних матеріалах, екзистенціалісти запропонували оригінальні й масштабні варіанти онтології й антропології, концепції історії й методології її пізнання, вони залишили велику кількість соціально-політичних робіт і досліджень в області історії філософії, літератури, мистецтва, мови й ін.

Психоаналіз – у вузькому значенні – розроблений Фрейдом *комплекс психодіагностичних і психотерапевтичних методів і теоретичний напрямок у психології*, зорієнтований на вивчення й пояснення несвідомих психічних процесів і явищ. Поширення ідей і принципів психоаналізу на комплекс гуманітарних дисциплін *дозволяє розширено трактувати психоаналіз як сукупність теоретичних і прикладних аспектів фрейдизму й постфрейдизму, у т.ч. у їх зверненні до осмислення культури, суспільства, людини, світоглядних і моральних проблем.*

Так, творча еволюція психоаналізу супроводжувалася збільшенням питомої ваги «метапсихологічних» ідей, включенням положень «глибинної психології» у контекст людського й соціального буття, а також конституюванням ряду світоглядних уявлень.

Специфічним у таких концептуальних побудовах було акцентування ролі й місця неусвідомлюваних психічних процесів і явищ, конфліктності людської природи, репресивного характеру культури. Основою людського буття проголошувалися несвідомі детермінанти.

Масштабність теорії психоаналізу в сполученні з його неоднозначністю й суперечливістю *сприяли виникненню критичних і реформаторських версій* психоаналізу.

Шизоаналіз (грец. *schizein* – розколоти) – *один з напрямків сучасного постструктуралізму*. У рамках парадигми шизоаналіз торкається широкого спектру проблем філософії, соціології, політології, психіатрії, економіки та ін.

Згідно шизоаналізу, зрозуміти справжню природу несвідомого можна, тільки відкинувши Едипів комплекс, обмежений рамками сімейних відносин і не здатний пояснити складні соціальні структури й процеси, а також очистивши поняття несвідомого від яких-небудь символічних форм і спробувавши зрозуміти його як «виробляюче бажання» або, що те ж саме, – «бажаюче виробництва».

Таким чином, лікування «хвороби кінця століття» – шизофренії, припускає заміщення шизофренії пасивної (її виліковують у лікарнях) шизофренією активною. «Шизофренія як процес – це виробництво бажання», але таким вона стає наприкінці, як межа соціального виробництва, умови якого визначаються державним ладом.

Шизоаналіз затверджує генетичну автономність «бажання» від потреб людей взагалі, від людських потреб у чому-небудь як таких. Спроба пояснювати бажання через відчуття недостатчі чого-небудь, на думку теоретиків шизоаналізу, з необхідністю приводить до фетишизації наших уявлень щодо відносин індивіда з світом. Соціальне виробництво, відповідно до постулатів шизоаналізу, являє собою виробництво бажання в певних умовах.

Автори шизоаналізу, інтерпретують вільне від нормативуючих структур суспільства поведження індивіда, що може вільно реалізовувати свої бажання як «деконструйований суб'єкт» – як «шизоїдне»: але не як вчинки психічно хворої людини, а *як лінію поведінки особи, що свідомо відкидає канони суспільства на догоду своєму природному «виробляючому бажанню», своєму несвідомому.*

Шизоаналіз не претендує на статус політично орієнтованої або ідеологічно ангажованої філолофсько-психоаналітичної системи, він базується на впевненості в абсолютному характері природи «машин бажання». У цьому плані кожна людина, з погляду авторів шизоаналізу, потенційно має шанс почати жити відповідно до природних законів бажання, відновивши гармонічні відносини із природою, суспільством і самим собою. У цілому правомірно думати, що шизоаналіз виступив здійсненим досягненням фрейдомарксистського синтезу.

Феноменологія – *течія західної філософії 20 ст.* Термін феноменології широке поширення він одержав завдяки Гусерлю, що

створив **масштабний проект феноменологічної філософії**.

Феноменологічні мотиви діють в рамках не феноменологічно орієнтованої філософії, а також у ряді наук, наприклад, літературознавстві, соціальних науках (насамперед психології й психіатрії).

Предметом дослідження феноменолога є свідомість, що розглядається з погляду його інтенціональної природи. Інтенціональність свідомості проявляється в спрямованості актів свідомості на предмет. Предмет на погляд феноменолога не заданий, а виявлений або виявляє себе у свідомості. Такого роду явище і називається феноменом (*грец. $\rho\eta\alpha\iota\mu\epsilon\tau\omicron\upsilon$ – те, що являє себе*). Тобто феноменологія – **це наука про феномени свідомості**.

Модель феноменології можна представити як модель науки, що прагне поставити під сумнів звичне уявлення буття предметів і світу, що позначається як «природна установка», і в ході опису різноманіття їх даності – у рамках «феноменологічної установки» – прийти до цього буття.

Поняття конституювання – це ще одне поняття феноменології. Джерелом конституювання центрів здійснень актів свідомості є Я. Буття Я – це єдине буття, у цінності й значимості якого, згідно феноменології, я не можу сумніватися.

Номадологія (від загальноєвропейського nomad – кочівник) – модельна концепція; фундаментальна для постмодернізму установка на відмову від характерних для класичної метафізики презумпцій. На противагу метафізичній традиції, номадологія задає бачення світу, що опирається на радикально альтернативні презумпції: а) розгляд предметності в якості аструктурної; б) трактування простору як децентрованого й відкритого для територіалізації; в) нове розуміння детермінізму, засноване на ідеї принципової випадковості сингулярної події; г) зняття самої можливості виділення опозицій зовнішнього й внутрішнього, минулого й майбутнього, чоловічого й жіночого й т.п.; д) додання феномену змісту проблематичного статусу.

Найважливішою презумпцією номадології є презумпція програмного ацентризму: простір принципово позбавлений того, що могло б претендувати на статус центра.

Діалектика – філософська концептуалізація розвитку, що є зрозумілим як в онтологічному, так і в логіко-понятійному вимірах,

і відповідно **конститується в історико-філософській традиції як теорія, так і метод**. Саме діалектикою вперше в історії філософії була розроблена цілісна діалектична концепція розвитку, що похитнула панування метафізичного методу. **Діалектику слід розуміти як методичне виявлення й вирішення протиріч, що існують в поняттях**.

У філософії марксизму діалектика розуміється **як вчення** про найбільш загальні закономірні зв'язки й установки, розвитку буття й пізнання, а також як заснований на цьому вченні **метод мислення**, яке творчо пізнає. Діалектика піддається досить жорсткій критиці за її намагання на універсальне всеохоплення й надлишкову абстрактність. У сучасній філософії постмодернізму діалектика оцінюється **як домінанта** у філософії некласичного типу **стиль мислення**.

Негативна діалектика – методологічний підхід «матеріальних досліджень». Принципово важливо, що **діалектика розуміється як вчення про типи цілісності і її взаємозв'язків**, що конститууються між елементами. Більш того, найбільш істотними є саме питання про співвідношення цілого й частин, а також про взаємозв'язок загального, особливого й одиничного. **Наскрізною ідеєю всіх міркувань є положення про насильницький характер взаємин між цілісністю і її елементами, так що ціле, має першість стосовно своїх частин і придушує їх**. Опираючись на логічні засоби, мислення відповідно до правил, негативна діалектика **виступає проти принципу єдності й безроздільного панування поняття**, прийнятого за деяку вищу інстанцію, що в сукупності утворює суть традиційного діалектичного розуміння цілісності.

У результаті, усяка філософія охоплена параноєю знищення всього, що не є вона сама. Таке розуміння системи змушує більш пильно розглянути насильство, що виступає конститутивним моментом принципу системності.

Негативна діалектика – це **спосіб дій**, обумовлений прагненням мислити за допомогою протиріч заради тих протиріч, які були виявлені в речах на досвіді.

Надзвичайно важливий для негативної діалектики принцип першості об'єкта, що вимагає визнання об'єкта у всій його нетотожності й «інаковості». Концентраційний табір Аушвіц затвердив

філософему чистої тотожності як смерть, і в концтаборах віддавалося смерті все нетотожне, індивідуальне й «інакове», що відтепер і стає головним предметом філософії.

Структуралізм – позначення в цілому *неоднорідної сфери гуманітарних досліджень*, що обирають своїм предметом сукупність інваріантних відносин (структур) у динаміці різних систем. Початок формування *структуралістської методології* поклали дві інтенції, фундаментальні для наступного розвитку цього методу: розгляд мови як упорядкованої від найпростіших до складних рівнів системи знаків, джерело її здатності позначати й виражати щось – тільки у взаємозв'язку кожного елемента з іншими, включеності елементів у певну систему відносин; висунуто стратегічно важливе положення про відсутність субстанції мови.

Загалом, структуралізм може бути представлений як суперпозиція ряду визначальних філософських стратегій: десубстанціоналізації традиційної метафізики; експлікації нерозумних підстав розуму; неорационалізму, що полемізує з романтичними, інтроспекціоністськими філософськими течіями.

Домінантою структуралістського мислення виступає: розгляд усієї розмаїтості культурних феноменів крізь призму мови як формотворного принципу й орієнтація на семіотику, що вивчає внутрішню побудову знака й механізми означення на противагу англо-саксонської семіології, що займається переважно проблемами референції й класифікації знаків.

Останнім часом, як ззовні, так і зсередини структуралізму підсилюється *критика обмеженості структуралістського методу*, що обумовлена його аісторичністю, формалізмом, а часом крайніми формами сцієнтизму.

Постструктуралізм (рідше – неоструктуралізм) – *загальна назва ряду підходів у філософії й соціогуманітарному пізнанні; сукупне позначення ряду підходів у соціогуманітарному знанні*, орієнтованих на семіотичні тлумачення реальності, що опираються, подібно структуралізму, на концепцію знака як єдності означаючого і означуваного, але здійснюючих перегляд структуралістської парадигми в плані центрації уваги на «позаструктурних» параметрах структури й пов'язаних з їх збагненням когнітивних процесів.

Постструктуралізм успадкував від структуралізму певну спільність проблемного поля й відсутність власної цільної програми.

Потрібно мати на увазі, що «поза текстом» для постструктуралізму немає нічого, реальність для нього – це переважно мовна реальність (текстуалізований світ). У результаті для постструктуралізму характерне тлумачення будь-якого теоретичного тексту як літературного. А отже, постструктуралізм виносить за дужки претензії всякого тексту на істинність, реконструюючи текстуальні механізми, які продукують «ефект істинності». Передбачається, що об'єктивний світ завжди структурований за допомогою тих або інших мовних засобів.

Постструктуралісти намагаються виявити за всіма культурними феноменами дискурс влади, всепроникна здатність якої дозволяє їй «перетинати», «координувати», «переривати» будь-які соціальні структури й установа, що дає можливість говорити про «деревоподібність» влади. Своєрідність постструктуралізму полягає в тому, що він легітимізував перегляд багатьох класичних філософських понять, позначив нову картографію культурного простору. *Відносно постмодернізму постструктуралізм може розглядатися як найбільш фундаментальна його теоретична передумова.*

Різома (фр. rhizome – кореневище) – поняття філософії постмодерну, що фіксує принципово неструктурний і нелінійний спосіб організації цілісності, що залишає відкритою можливість для іманентної автохтонної рухливості й, відповідно, реалізації її внутрішнього креативного потенціалу самоконфігурування.

Поняття «різома» виражає фундаментальну для постмодерну установку на презумпцію руйнування традиційних уявлень про структуру як семантично центровану й стабільно певну, будучи засобом позначення радикальної альтернативи замкнутій і статичній лінійній структурам, що припускає тверду осьову орієнтацію.

Фундаментальною властивістю різоми є її гетерономність при збереженні цілісності: вона є «семіотичною ланкою як бульба, у якій спресовані найрізноманітніші види діяльності; самої по собі мови, її універсальності не існує, ми бачимо лише змагання діалектів, говорів, жаргонів, спеціальних мов. Це те, що відрізняє різому

від структури поліморфності і забезпечується відсутністю не тільки єдності семантичного центра, але і єдності, що центрує, коду.

Логіка кореня – це логіка жорстких векторно орієнтованих структур, у той час як різомі моделюється як нерівновага цілісності, що не характеризується наявністю організаційних порядків і відрізняється перманентною креативною рухливістю. Можна стверджувати, що різоморфні середовища володіють іманентним креативним потенціалом самоорганізації, і можуть бути оцінені не як кібернетичні (підлеглі командам «центру»), а як синергетичні.

«Одна з найбільш важливих властивостей різомі – наявність завжди безлічі виходів».

Конститууючи ідею різомі як принципово нелінійного типу організації цілісності, постмодернізм далекий від однобічного трактування буття як тотально різоморфного, представляється коректним застосування як лінійних, так і нелінійних інтерпретаційних моделей – відповідно параметрів аналізованих середовищ. Більше того, номадологія задається питанням про можливу взаємодію лінійних («деревоподібних») і нелінійних («різоморфних») середовищ між собою.

Таким чином, поняття « різомі », інтегрально охоплює сформульовані у філософії постмодернізму уявлення про нелінійний і програмно аструктурний способи організації цілісності, знаходячи статус фундаментального для постмодернізму поняття, у конституюванні якого проявляється базисна функція філософії як така.

Конвенціоналізм (лат. *conventio* – угода) – *напрямок у філософії науки, відповідно до якого в основі наукових теорій лежать довільні угоди (конвенції), і їх вибір регулюється міркуваннями зручності, простоти, корисності й так далі – критеріями, не пов'язаними з поняттями самої теорії.*

З появою неевклідової геометрії конвенціоналізм характеризує системи аксіом різних математичних теорій як угоди, які перебувають поза полем істини або хибності. Перевага однієї системи аксіом над іншою обумовлено принципом зручності. Єдине обмеження на їх довільний вибір складається у вимозі несуперечності.

Аксіологія (від грец. *axios* – цінність і *logos* – слово, поняття) – *вчення про цінності, філософська теорія загальнозначущих принципів, що визначають спрямованість людської діяльності,*

мотивацію людських вчинків.

Головне значення цінності полягає в тому, що вона є щось повністю безвідносне й у цьому змісті трансцендентне як стосовно будь-якого буття, так і стосовно суб'єкта, що пізнає. Теорія пізнання, таким чином, є наука про цінності як трансцендентні предмети.

Найвищою, є цінність «святого», або божественного, котре єднає і пов'язує всіх причетних до нього й дає найбільш глибоке задоволення. Таким чином, у його концепції всі цінності мають у якості своєї основи цінність божественної особистості – «нескінченного особистого духу».

Науковий реалізм – загальне найменування ряду течій у руслі аналітичної філософії. З погляду прихильників наукового реалізму єдино надійним засобом досягнення щирого знання про світ є наукове дослідження, у якому дані спостережень і експериментів інтерпретуються за допомогою спеціально створюваних для цієї мети засобів – наукових теорій. Термінологічний апарат і висловлення наукових теорій мають онтологічний статус, т. є. об'єкти, позначувані цими термінами, вважаються реально існуючими, а судження про ці об'єкти – щирими, помилковими або ймовірними.

Найбільш важкою проблемою для наукового реалізму є встановлення ясних критеріїв відповідності між науковими теоріями й об'єктивною реальністю.

Визнаючи незаперечний факт наукового прогресу, прихильники наукового реалізму не можуть несуперечливо його пояснити, коливаючись між уявленнями про пізнання як наближенні до світу «річей-у-собі», з одного боку, і релятивізмом – з іншої. Однак у цілому науковий реалізм прагне спертися на науку на противагу ірраціоналізму й скептицизму, хоча компромісність і еклектичність програми роблять її нестійкою й вразливою для критики.

Марксизм – ідейна течія модерністського типу, суспільство, що пов'язується традиційно з концепцією суспільства і людизмом. Центральною для марксизму виступала ідея комунізму – процедури знищення приватної власності; скасування капіталу, що буде означати також скасування найманої праці. **У цьому контексті** марксизм **виступав** як доктрина, заснована на впевненості в те, що рай абсолютного задоволення людських бажань

принципово досяжний за допомогою силових процедур соціальної перебудови.

Виступаючи філософією індустріалізму, філософією техногенної цивілізації, філософією перетворюючої людської практики, марксизм продемонстрував унікальний потенціал самовідновлення – ряд сучасних філософських течій тією чи іншою мірою фундуються на ідеях й підходах марксизму.

Висока ступінь життєздатності марксизму обумовлена його установкою на пізнання інтегрованим науковим знанням суспільства й людини як цілісної системи.

Неораціоналізм – течія у методології й філософії науки. Неораціоналізм ставить завдання формування нового наукового, розуму, наукового духу шляхом осмислення практики сучасного природничо-наукового пізнання й, зокрема, ролі дедуктивних наук у його розвитку. Головною духовною силою для неораціоналізму є сучасна фізика з її фундаментальними відкриттями.

Неораціоналізм прагне до нового діалогу розуму й досвіду. Головні постулати неораціоналізму: онтологічний: (визнання дії причин у рамках реальності, що осмислюється розумом); розумопосягаємість «раціоналізованої» реальності, або «реальності другого порядку»; методологічний: універсальна значимість широко експериментального методу, що розуміє; історичний: визнання прогресу в пізнанні й істотному значенні раціональної думки в житті й розвитку суспільства. Ці принципи лише окреслюють програму неораціоналізму але не визначають заздалегідь різноманітні дослідницькі підходи.

Неореалізм – широкий і неоднорідний філософський напрям, деякі різновиди якого пов'язані із прагненням перебороти психологізм і суб'єктивізм у трактуванні інтенціональних ідей і ідеальних об'єктів (типу математичних), що не існують фізично, але, на відміну від фантастичних образів, володіють не залежними від волі суб'єкта непорушними властивостями «чистої предметності».

В умовах революції в природознавстві й кризи класичних систем світогляду неореалізм виступив на захист об'єктивної реальності, проти віднесення буття до досвіду суб'єкта (неопозитивізм, прагматизм) або божественного досвіду (абсолютний ідеалізм). Од-

ночасно неореалізм критикував природно-матеріалістичні установки за «дуалізацію» суб'єкта й об'єкта й орієнтацію на психологію пізнання.

Однак всім напрямкам неореалістичної орієнтації властиве розуміння своїх основоположень як «онтології здорового глузду». Головні опонентами неореалізму виступають представники аналітичної філософії.

Монізм (грец. *monos* – один) – *тип організації філософського знання*, що визначається наявністю в ньому одного основного принципу, відповідно до якого здійснюється все змістовне наповнення філософської системи; визнання в рамках цього *принципу* єдиного початку, загального закону світобудови, що визначає все різноманіття суцього, у т.ч. і людського буття. На відміну від дуалізму й плюралізму, монізм відрізняється більшою внутрішньою послідовністю, монолітністю, що в той же час із неминучістю призводить до більшої схематизації реальності.

Дуалізм (лат. *dualis* – двоїстий) – *філософська інтерпретаційна парадигма*, яка фондована ідеєю про наявність двох начал, що не зводяться один до одного: духовної й матеріальної субстанцій, об'єкта й суб'єкта, свідомості й тілесної організації людини, добра й зла, природного світу й волі, факту й цінності, темних і світлих начал буття; *культурний феномен, що виражає фундаментальну інтенцію європейської – і в цілому західної – інтерпретаційної традиції*, концепції якого присутні культурі елементи міфолого-космологічного дуалізму, що є формою концептуальної доктрини й одержують аксіологічне наповнення: світ ідей як сфера досконалості Абсолюту, з одного боку, і світ створених подібностей у їх недосконалості – з іншої.

Плюралізм (від лат. *plures* – множинний) – *філософська світоглядна позиція*, відповідно до якої існує безліч незалежних і незвідних один від одного начал або видів буття, форм і принципів знання, теорій, методів, рівноправних і суверенних особистостей і груп, цінностей і ціннісних орієнтацій, що виражають у різноманітних ідеологіях і переконаннях, що конкурують один з одним і борються за визнання. Історія філософії свідчить про протиборство персоналізму і монізму, що затверджує одиничність основного

принципу буття. У сучасній філософії персоналізму найбільш яскраво представлений персоналізм, що виходить із унікальності кожної особистості, її незвідності до антропологічних і соціальних сил, пов'язує особистість із свободою волі й творчістю. У гносеології й методології персоналізму припускається допущення одночасного існування конкуруючих теорій, «картин світу», дослідницьких програм, суперництво різних методологічних програм. Методологічний персоналізм наголошує на різноманітті міжтеоретичних відносин, на взаємній критиці й конкуренції теорій, висуває нову модель прогресу наукового знання. **Методологічний** персоналізм підкреслює важливість конкурентної демократії, розглядаючи її як політичну форму, що припускає існування раціональної конкуренції альтернатив.

Прагматизм – філософська течія. Прагматизм із самого свого виникнення відмовився від ряду основних ідей попередньої філософії й запропонував зовсім новий тип філософського мислення, що виходить зі своєрідного розуміння людської дії, що стала тією віссю, навколо якої обертаються й формуються всі філософські поняття й концепції. Оскільки дія в тій або іншій формі має переважно нерелеваторний, а свідомий і доцільний характер, то постає питання про ті механізми свідомості, розумових структур, які забезпечують продуктивну дію.

Відповідно до цього, у випадку, якщо життєво важливий вибір між двома альтернативними рішеннями неможливий на чисто раціональних підставах, людина має моральне право зробити цей вибір на нераціональних, емоційних підставах.

Якщо буде потреба, то запропоноване рішення може бути змінено. При рішенні соціальних проблем вважається особливо небезпечним прагнення керуватися заздалегідь встановленими кінцевими цілями або ідеалами, що визначають нашу поведінку. Найважливішим принципом соціальної реконструкції вважається використання тільки освітніх засобів і категорична відмова від будь-якого насильства.

Редукціонізм (від лат. *Reduce*, ге – повернення назад, відновлення) – **методологічна програма**, орієнтована на вирішення проблеми єдності наукового знання на основі вироблення загальної

для всіх наукових дисциплін уніфікованої мови. Як програмна установка редуccionізм отримав своє оформлення в руслі ідейного руху за створення нової філософії науки, що використовує точні логіко-математичні засоби й методи емпіричного природознавства, у першу чергу фізики. Слід зазначити некоректність ототожнення редуccionізму, фізикалізму, механіцизму й логічному атомізму, а також ідеологічно навантаженої негативної оцінки їх як методологічно марних програм.

Редуccionістська програма викликала до життя альтернативну програму рішення проблеми єдності науки на основі загальної теорії систем.

Евристика (виявляю, відкриваю) – метод, або методологічна дисципліна, предметом якої є вирішення проблем в умовах невизначеності. Головне проблемою евристики є усунення протиріч. В область евристики передаються всі вторинні, неточні методологічні регулятиви, які витікають з приватних наук. Евристиці скоріше властиві здогадки, докази й спростування. Евристикою стверджується, що всяка теорія, і навіть будь-яке знання, може мати евристичну функцію.

Екстерналізм – течія в історіографії й філософії науки, що виникла як реакція на позитивістськи зорієнтовану історію науки. З погляду екстерналізму основним завданням вивчення науки є реконструкція соціокультурних умов і орієнтирів науково-пізнавальної діяльності, які виступають як фактори, що безпосередньо визначають динаміку науки – структуру одержуваного знання, його характер і напрямок подальшого розвитку. Значний вплив на формування екстерналізму зробив марксизм.

Науковий матеріалізм – широка і неоднорідна матеріалістична течія у філософії. Сучасний стан наукового матеріалізму вказує також на його зв'язок з матеріалізмом, з «еволюційним» матеріалізмом, з діалектичним матеріалізмом і «академічним» матеріалізмом. Науковий матеріалізм прагне осмислити традиційні й нові філософські проблеми з позицій природничо-наукового світогляду й методології.

Основна проблема наукового матеріалізму – співвідношення свідомості й матерії, що він вирішує насамперед в природничо-науковому і природничо-історичному аспекті.

Науковий матеріалізм виступає проти ідеалізму й філософського дуалізму. Разом з тим науковий матеріалізм під впливом досягнень науки, матеріалістичної філософії й внутрішньої логіки розвитку перетерпів певну еволюцію в напрямку від фізикалістського редуccionізму до матеріалістичної діалектики.

У рамках наукового матеріалізму був піднятий ряд нових проблем, що мають філософське й загальнонаукове значення: проблеми створення загальнонаукової мови; природничо-історичного походження явищ психіки й свідомості; співвідношення природного й штучного інтелектів; синтезу аналітичних і діалектичних традицій; зближення й посилення взаємодії методологій природних, технічних і соціокультурних, гуманітарних і історичних дисциплін.

Діалектичний матеріалізм – самопозначення діалектичної філософії об'єктивістського типу. *Квінтесенцією* діалектичного матеріалізму *правомірно вважати наступні інтелектуальні допущення й гіпотези:* надання перманентним змінам у суспільстві й природі статусу атрибутивних для реальності як таких; «вічних» істин, як і абсолютних цінностей, згідно діалектичного матеріалізму, не існує; природній реальності іманентно властивий внутрішній механізм, що потенційно містить як перспективу еволюції неорганічного світу до стану світу розумних людей, так і інтенцію його наступної трансформації в комуністичне суспільство, формування якого означає завершення етапу «передісторії» людей; суть змін у суспільстві й природі може бути описана за допомогою розумово досягаємих абстрактних законів діалектики – закону взаємопереходу кількісних змін у якісні, закону єдності й боротьби протилежностей, закону заперечення заперечення.

У такий спосіб як будь-які ідеї, так і всякі принципи історично обумовлені й релятивні. *Діалектика є не що інше, як наука про загальні закони руху й розвитку природи, суспільства й мислення*. У результаті в рамках ортодоксально-офіційної традиції філософії комуністичного світу положення про природну спряженість і взаємозалежність справжнього революціонізму й діалектико-матеріалістичного філософського світогляду придбало статус символу віри, прийнятої в якості такої без змістовних експлікацій.

Структурно-функціональний аналіз – функціональний підхід, функціоналізм – один з найбільш розвинених і детально *розроблених підходів* у соціогуманітарному знанні, що задає принципи дослідження соціокультурних явищ і процесів як системно-організованої структурної цілісності, у якій кожний елемент має певне функціональне значення. Співвідноситься зі *структурним підходом (структуралізмом)*, має з ним загальні «генетичні» коріння і теоретико-методологічні підстави. У середині 20 ст. структурний і функціональний аналізи були переосмислені в рамках «об'єднуючого» їх системного підходу як два різних аспекти системного аналізу, тобто дослідження систем як цілісних єдностей, і два взаємодоповнюючі й взаємопроникаючі одна в одну стратегії їх дослідження.

При цьому, якщо структурний аналіз у різних своїх версіях активно проникав у гуманітарне знання, то структурно-функціональний аналіз і виник, і локалізувався насамперед у соціальному знанні. У соціології структурний підхід акцентує аспект соціальної структури (цілісність взаємозалежних елементів, процеси відтворення), а функціональний – аспект соціальної організації (принципи співвіднесення й функціонування елементів) соціуму, суспільства як системи в цілому.

Центральним для структурно-функціонального аналізу є поняття функції, що розглядається як «призначення» («роль») «одного» з елементів деякої цілісності стосовно «іншого» або до цілісності (системи) у цілому; як така залежність у рамках даної цілісності (системи), при якій зміни «одного» виявляються похідними (функцією) від змін «іншого».

З часу свого відбувається поступова експансія методології структурно-функціонального аналізу далеко за межі соціології й антропології, вона починає трактуватися не тільки як «справді» соціологічна, але і як *загальнонаукова методологія*.

У результаті застосування структурно-функціонального аналізу **повинні бути:** отримана розгалужена й складноспіввідпорядкована типологія зв'язків частин і елементів один з одним і із цілим; прописані можливі й припустимі стани соціальної системи (системи систем) у цілому; визначені репертуарні набори функцій;

зроблений висновок з отриманих результатів на рівень дослідження змінних у конкретних дослідженнях.

На методологічному рівні основна проблематика структурно-функціонального аналізу була усвідомлена як вивчення відносин між класом структур і класом функцій.

В історії соціологічної думки структурно-функціональний аналіз залишається прикладом чи ледве не єдиної ефективної розробки універсалістськи-експансіоністськи **орієнтованої методології**, що виникла на власній теоретичній підставі (більше того, при послідовному опонуванню філософському знанню).

Нелінійних динамік теорія – теорія в сучасній культурі, що конститує й описує процеси, які можуть бути віднесені до нелінійних, тобто таких, у процедурності яких реалізує себе феномен версифікації (розгалуження) перспективних траєкторій еволюції.

Культурна ситуація рубежу 20-21 ст.ст. – як у соціально-історичному, так і в науково-пізнавальному вимірах – характеризується істотною нелінійністю своєї динаміки. Сучасне суспільство здійснює радикальний цивілізаційний поворот, що припускає орієнтацію на ідеал глобальної цивілізації як єдиного планетарного комплексу, що оформляється на основі етнокультурної розмаїтості й організаційного поліцентризму – «сучасна стадія прискорення соціальних змін» носить нелінійний характер. Таке з очевидністю припускає відмову від презумпції лінійного прогресу, заснованого на ідеї уніфікації шляхів і форм розвитку. У фокусі уваги сьогодні – як стосовно до природничо-наукової, так і стосовно до гуманітарної сфер – перебуває ідея нелінійності. У сучасному природознавстві очевидним лідером у дослідженні нелінійних процесів виступає синергетика, що безпосередньо осмислює себе як концепція нелінійних динамік.

Таким чином, як методологічні й парадигмальні підстави, так і конкретні теоретичні постулати концепції нелінійної динаміки хронологічно паралельно виробляються сучасною культурою в рамках природничо-наукової (дисциплінарний розвиток синергетики) і гуманітарної (постмодерністський напрямок розвитку філософії) її традицій, що відкриває можливості термінологічного й змі-

стовного взаємодоповнення синергетичної і постмодерністської версій концепції нелінійних процесів і конституювання інтегральної нелінійних динамік теорії на основі інтегруючої взаємодії останніх.

На основі експлікації змісту взаємодії природничо-наукової і гуманітарної концептуальних моделей нелінійних динамік можуть бути сформульовані інтегральні основоположення нелінійних динамік теорії, що оформляється в сучасній культурі нелінійних динамік теорії у її синтетичному вигляді:

1) нелінійність динамічних процесів, що припускає версифікацію еволюційних перспектив системи, обумовлюється її нерівноважністю, що припиняє чинність закону великих чисел і можливості радикальних трансформацій змісту й векторної спрямованості еволюції системи за допомогою формування віяла альтернативних шляхів її розвитку;

2) нерівноважна система може бути охарактеризована не за допомогою поняття «структура» (тому що децентрується й губить визначеність гештальтної організації), а за допомогою синергетичного поняття «дисипативної структури» як принципово нефінальної версії конфігурування нерівноважного середовища або постмодерністського поняття «структурація», що фіксує нефінальність структурної організації системи, її відкритість радикальним трансформаціям;

3) випадковість є конструктивний фактор розвитку системи, що об'єктивує еволюційні можливості, що відкриваються в крапці версифікації її динаміки;

4) процесуальність нелінійних динамік припускає свого роду іманентизацію зовнішнього як фундаментальний механізм самоорганізації;

5) Нелінійних динамік теорія носить принципово ймовірнісний характер, тобто процесуальність самоорганізації нерівновагої системи реалізується (у межах певного семантичного поля можливого) за допомогою послідовної зміни форм організації, кожна з яких не є наслідком розгортання попередніх форм організації системи.

Процес становлення нелінійних динамік теорія впливає на сучасну культуру в цілому – істотно трансформує сучасну культурну

ситуацію, викликаючи змістовні зміни й аксіологічне перекомпонування культурних матриць сучасного знання.

СМД-методологія (системо-миследіяльна методологія) – напрямок, школа, течія у російській, радянській і пострадянській філософській і соціально-гуманітарній думці.

Будучи маргінальним (*margio* – границя) напрямком радянської філософії, СМД-М. придбала помітний успіх і популярність у останні роки.

Критично переосмислені й перебудовані концепти «прогресу», «розуму», «розвитку», «суб'єкта» і «об'єкта», «рефлексії», «знання», «технології», «знака» і т.п. – усього, що фундає будь-яку **сучасну концепцію модернізації**, а також **парадигму** постмодернізму радикально відрізняють СМД-М. від постмодерністських концепцій. Ретроспективний аналіз, а також сучасні інтерпретації базових ідей дозволяють оцінити СМД-М. як пост-фіхтеанство, марксизм, поствіготскіанство.

Із сучасних позицій СМД-М. може бути оцінена як **програма пізнього або зрілого «модерну», як спроба радикалізації європейського раціоналізму, і як напрямок інтелектуального й соціального конструктивізму**. У своїх сучасних концепціях у СМД-М. активно асимілюються ідеї західних авторів. При цьому намітилося дві тенденції. **Одна** – на зближення з постмодернізмом або, принаймні, окреслення загальних точок дотику. **Інша** – на заняття опозиції постмодернізму з основних ключових проблем. У другій лінії еволюції СМД-М. виступає як **світоглядна й методологічна альтернатива постмодернізму**.

СМД-М. може бути визнана третьою великою програмою московського методологічного гуртка (ММГ). Перша й найбільш рання – програма «змістовно-генетичної логіки», друга – програма «теорії діяльності» і «діяльнісного підходу». Всі програми ММГ пов'язані між собою не тільки генетично, але й змістовно.

У наш час йде активне рефлексивне «розчленування» надзвичайно **гетерогенного комплексу уявлень**. Різними авторами виділяються різні, найчастіше дуже локальні, аспекти, ідеї й поняття, які включаються ними в контекст власних розробок.

Залежно від контексту й сфокусованих аспектів можуть використовуватися інші терміни: «школа Г. П. Щедровицького», «методологія ММГ», а також приватні терміни: «змістовно-генетична логіка», «системодіяльнісний підхід», «СМД-підхід», «технологія організаційно-діяльнісних ігор» і т. д.

Загалом, напрацювання гуртка базуються на марксистському підході й німецькій трансцендентально-критичній філософії. З цього народився маніфест побудови нової логіки і були сформульовані перші власні програмні положення: логіку мислення необхідно досліджувати насамперед як діяльність; завдання логіки полягає в емпіричному вичленовуванні й описі реальних структур наукового мислення; формальна логіка досліджує мовні структури наукового мислення, що сформувалося. Фактично програма синкретично поєднувала в собі й охоплювала не тільки проблеми логіки, але й проблеми епістемології, методології, онтології, частково психології.

Мислення фіксується у двох взаємозалежних іпостасях: структурно – як знання, і процесуально – як діяльність. Таким чином, програма досліджень розпадається на дві лінії: епістемологічну (основним завданням є аналіз побудови систем знання); і логіко операційну (виробляється аналіз процесів мислення і їх операціональна реконструкція).

Категорія діяльності з регулятивної категорії стає ядром онтологічних уявлень, а з пояснювального принципу – основним предметом дослідження. Вона починає розглядатися як найбільш фундаментальна й загальна для методології, ніж категорія «мислення». Остання підводить під діяльність, особливий її вид – розумову діяльність, і в такій якості, стає предметом **спеціальної методологічної дисципліни – теорії мислення.**

Однак *власна дисциплінарна структура методологічного проекту* має більш складний і розгалужений характер. Крім загальної теорії діяльності, тут виділяються: системно-структурна онтологія («теорія систем»); теорія мислення й епістемологія; семіотика; теорія комунікації й промовно-мовної діяльності; безліч приватних теорій діяльності: теорія науки, теорія проектування, теорія управління, теорія інженерії, педагогіка й ін.

Підхід ММГ позначається то як «системо-діяльнісний», то як «організаційно-діяльнісний». У подальшому формується установка

на їх синтез і конфігурування й на створення загальної онтології мислення й діяльності. З іншого боку, формується практична установка на культивування й **поширення методологічного способу мислення й комунікації**, а також установка на організацію діяльності професіоналів різного профілю. Остання реалізує себе в практиці організаційно-діяльнісних ігор (ОДІ). В 1980 з'являється базова схема мислєдіяльності, після чого новий підхід ММГ остаточно закріплюється як «СМД-М.» або СМД-підхід.

Синергетика (грец. *sinergeia* – спільна дія) – один із провідних напрямків сучасної науки, який репрезентує природничо-науковий вектор розвитку теорії нелінійних динамік у сучасній культурі.

Формування синергетичного світобачення в контексті природознавства розглядається багатьма авторами як зухвалі парадигмальні трансформації сучасної природничо-наукової традиції й інтерпретується в якості **новітньої наукової революції**. В основі специфіки трактування вченими сутності синергетичної парадигми лежить особливе відношення до проблеми детермінізму й акцентування уваги на процесах, що протікають у режимі «із загостренням» (blow up). На рівні самовизначення синергетика конституює себе **як концепція нерівноваженої динаміки або теорія самоорганізації нелінійних динамічних середовищ**, яка утворює нову матрицю бачення об'єкта в якості складного. Фундаментальним критерієм «складності» у синергетиці виступає показник не статичного характеру (багаторівневість структурної ієрархії об'єкта й т.п.), а показник суто динамічний – наявність іманентного потенціалу самоорганізації. Синергетика досліджує клас систем, що перебувають за межами границь стану термодинамічної рівноваги (тобто досить нерівноважених), предметний ареал **синергетичної парадигми** конституюється і локалізується «удалині від рівноваги».

Таким чином, синергетикою «досліджуються явища, в умовах нестійкості, і визначається та нова структура, що виникає за межею нестійкості», на основі чого синергетиці вдається встановити універсальні й «глибокі аналогії», які «проявляються між зовсім різними системами при проходженні ними крапок виникнення нестійкості». Іншими словами, **складність, відтепер розглядається не як**

виключення, а як загальне правило. На цій основі синергетика формує свою основну тезу: на всіх рівнях структурної організації буття саме неврівноваженість виступає умовою й джерелом виникнення «порядку», саме « неврівноваженість є те, що породжує «порядок з хаосу». Відповідно, аспектом досліджуваного об'єкта, на якому центрована увага синергетики, або її предметом, виступає процес «зародження впорядкованості» або «мимовільна самоорганізація матерії, що можлива тільки в неврівноважених системах». Фундаментальною властивістю досліджуваних синергетикою об'єктів виступає їх складність.

Необхідною умовою реалізації самоорганізаційних процесів упорядкування неврівноваженої системи є її незамкнутість, що виступає як одна з найважливіших характеристик досліджуваних синергетикою об'єктів, а саме, відкритість стосовно навколишнього середовища. Синергетика робить фундаментальне узагальнення: «у надто неврівноважених умовах встановлена досить важлива й несподівана властивість матерії – надалі фізика з повною підставою може описувати структури як форми адаптації системи до зовнішніх умов».

Можна сказати, що в рівновазі матерія сліпа, а поза рівновагою прозирає. У середині системи, що перебуває в неврівноваженому стані, проявляються далеко діючі кореляції, і система починає поводитися як ціле.

Одним з найважливіших світоглядних висновків синергетичної концепції є висновок про фундаментальну єдність мікро і макросвіту. Однак при всій фундаментальній онтологічній єдності й взаємній детермінованості мікроскопічних і макроскопічних процесів у системах, що самоорганізуються, макроопис останніх у жодному разі не зводиться до їх мікроопису.

Синергетичне бачення світу фактично закладає основи нової концепції детермінізму. Метафорично позначаючи процесуальність досліджуваної предметності як «порядок з хаосу», синергетика вводить поняття хаосу в число фундаментальних для свого понятійно-категоріального апарата. (**Хаос** (грец. **chaos** – зяяння; від **chasco** – роззявляю) – у сучасній культурі поняття, пов'язане з оформленням у некласичній європейській культурі парадигмаль-

ної матриці дослідження нелінійних процесів. У сфері природознавства це проявляється в рамках синергетичного підходу. Аналогічно, у гуманітарній сфері установка на сприйняття хаосу як креативного середовища, що актуалізувалася у свій час в естетиці модернізму. **Хаосмос – поняття постмодерністської філософії, що фіксує особливий стан середовища, що не ідентифікується однозначно ні в системі відліку опозиції хаос – космос, ні в системі відліку опозиції зміст – нонсенс, але характеризується іманентним і нескінченним потенціалом упорядкування (смыслопородження) – при відсутності наявного порядку (семантики).**

У рамках синергетичного бачення реальності хаос виступає як фізичне забезпечення неврівноваженості, тобто – відповідно – як фактор самоорганізації. Синергетика показує, що у відповідних умовах (далеко від рівноваги) може відбуватися автономна самоорганізація матерії, тобто досягнення більш впорядкованого стану з різким зниженням ентропії, – перехід до «порядку» від (а головне – з) хаосу. «Порядок і безладдя... виявляються тісно пов'язаними».

Досліджуваний об'єкт розглядається синергетикою як «надскладне, безкінечно-вимірне, хаотизоване на рівні елементів середовища».

Поліваріантність самоорганізаційних процесів обумовлює така властивість досліджуваних синергетикою систем, як їх «нелінійність». Найважливішим моментом *нелінійних динамік виступає поліваріантність протікання процесів*, що припускає наявність не тільки різних форм самоорганізації системи, але й еволюційних альтернатив. Таким чином, «нелінійність означає можливість несподіваних, названих у філософії емерджентними, змін напрямку протікання процесів». Еволюційний процес розглядається синергетикою як свого роду «блукання по полю шляхів розвитку».

Для синергетики властиво розглядати систему, що самоорганізується, як специфічний імовірнісний по своїй природі об'єкт.

Фундаментальним механізмом, що забезпечує реалізацію нелінійності розвитку, виступає в синергетиці біфуркаційний механізм.

Якщо в урівноваженому (або слабко неврівноваженому) стані стосовно у досліджуваній системі може бути зафіксований лише один стаціонарний стан, то при віддаленні від рівноваги (у сильно

неврівноваженому стані) при певному значенні параметра, що змінюється система досягає так названого порогу стійкості, за яким для системи відкривається декілька можливих напрямків розвитку. Таким чином, біфуркаційний перехід – це об'єктивація (вибір системою) одного з можливих варіантів розвитку, кожний з яких припускає перехід системи в стани, радикально відмінні від вихідного. Можливі й більше складні ситуації, що припускають взаємодію між версіями розвитку, що породжує явище вторинної, третинної й т.д. біфуркації, створюючи так називані «каскади біфуркацій», що розкривають ціле віяло можливих шляхів еволюції системи. Загальною закономірністю є пряма залежність кількості біфуркаційних розгалужень процесу від рівня складності реалізуючої цей процес системи.

За оцінками вчених, біфуркаційна теорія лежить у самій основі синергетичної дослідницької парадигми. У цілому теорія біфуркацій являє собою *одну із пріоритетних областей сучасної науки*, що розвивається надзвичайно інтенсивно й аплікується на різні предметні області. Поблизу біфуркаційної крапки сильно невірноважена система виявляється особливо чутливою й до незначних флуктуацій («порушень» або «збурювань») того або іншого параметра процесу.

Принципово важливим у рамках синергетичної парадигми є те, що феномен флуктуації грає в процесах самоорганізації двояку роль. З одного боку, флуктуація інспірує цей процес, приводячи систему в стан нестійкості. З іншого боку, флуктуація змістовно визначає результат самоорганізаційної зміни системи.

Класичним прикладом, що використовується синергетикою для ілюстрації «посилення флуктуації», виступає (відомий сюжет з метеликом у Р. Бредбері) теза про те, що в принципі, політ мухи в Кембриджі (штат Массачусетс) може призвести до загальної зміни клімату в Індії. Таким чином, мале збурення в системі, що перебуває поблизу біфуркаційної крапки, може призвести до виникнення нового організаційного порядку системи (включаючи й самоорганізацію початково гомогенного середовища).

Таким чином, розроблені сучасною синергетикою концептуальні «моделі «порядку через флуктуацію» відкривають перед нами

нестійкий світ, у якому малі причини породжують великі наслідки». Найважливішим концептуальним положенням С. виступає, таким чином, теорема П. Гленсдорфа-Пригожина, що фіксує неможливість однозначного визначення перспективного вектора еволюції системи в силу наявності ряду альтернативних шляхів її розвитку в невірноважених умовах.

Виходячи із цього, в процедурах самоорганізації виявляється «істотною» не будь-яка випадковість, але лише та, яка має місце «в умовах режиму розвитку із загостренням при наявності нелінійного позитивного зворотного зв'язку».

Практично всі природничо-наукові сфери так чи інакше адаптували основоположення синергетичного світобачення до специфіки своєї предметної області,

Питання про перспективи аплікації ідей самоорганізації на соціально-гуманітарну сферу залишається дотепер відкритим: якщо на рівні прикладних досліджень ці аплікації активно здійснюються у всіляких гуманітарних областях, то на концептуально-методологічному рівні настільки ж активно ведуться дискусії про правомірність, коректність і навіть саму можливість використання синергетичного підходу до феноменів соціогуманітарного порядку.

До числа найбільш значимих парадигмальних зрушень, пов'язаних у сучасному природознавстві з формуванням у його контексті синергетичної дослідницької парадигми, можуть бути віднесені наступні: **1.** Синергетичний підхід інспірує переосмислення феномена детермінізму в плані нелінійної його інтерпретації – введення в природознавство презумпції іманентної самоорганізації системи. **2.** Становлення синергетичного бачення реальності дозволяє змістовно ввести в поле концептуальної аналітики феномен часу («знаходження пам'яті» середовищами й реакціями), що знаменує собою парадигмальний поворот сучасної науки «від існуючі до виникаючої». **3.** Відмова від традиційної для класичного природознавства номотетики й задання парадигмальній орієнтації плюральної множинності опису, за допомогою якої тільки й може бути зафіксований нестабільний об'єкт, що самоорганізується. **4.** Еволюція синергетичної дослідницької програми інспірує відмову природничо-наукової традиції від презумпції бінарності, і зокрема – від

парадигмальної суб'єкт-об'єктної опозиції. Для синергетики характерна відмова від твердого протиставлення суб'єкта й об'єкта.

Виходячи із цього, синергетика *висуває парадигмальну програму «нового синтезу»*, що проголошує своєю метою зняття протиріччя не тільки між гуманітарним і природничо-науковим пізнанням, але й між «двома культурами», на які виявилася розколота класична західна традиція.

«Визнання нестійкості й нестабільності як фундаментальних характеристик світобудови ... змушує ... по-новому оцінити положення людини в космосі». Це дозволяє зробити висновок про те, що в контексті синергетичної дослідницької парадигми традиційна для класичного типу раціональності опозиція суб'єкта й об'єкта змінюється їх суперпозицією.

Конвергенції теорія (від лат. *convergo* – зближаюся, сходжуся) – *соціально-філософська й політологічна концепція* відповідно до якої інтернаціоналізація економічної, політичної, культурної діяльності й наявність ряду загальних структурних і функціональних аспектів індустріально розвиненого суспільства ведуть до зближення політично й соціально дивергентних систем з можливістю їх злиття в майбутньому в змішане суспільство, що синтезує в собі позитивні сторони кожного з них.

Наприкінці 70-х рр. одержала поширення концепція негативної конвергенції, відповідно до якої соціалізм і капіталізм засвоюють в основному негативні елементи протилежної соціально-політичної структури. Останнім часом дискусії навколо конвергенції здобувають особливу актуальність у зв'язку із загостренням глобальних проблем і усе більше широким усвідомленням пріоритетності загальнолюдських цінностей.

Як видно з наведеного, проблема оцінки значення, визначення і **класифікації методологій** за певними ознаками, на превеликий жаль, існує реально.

Однак, виходячи з аналізу наявної наукової літератури фундаментального характеру, що мається у бібліотечних фондах України, автор може стверджувати, що запропоновані увазі методології є такими, що найчастіше застосовуються у дослідженнях. Їх універсальність підтверджується детальністю розробки та зрозумілістю при

застосуванні і дає підстави стверджувати, що вони є найбільш простими та досконалими з однієї сторони і найбільш складними для розуміння структурно в поясненні навколишнього світу з іншої.

Практика застосування запропонованого методологічного потенціалу у пізнанні складних соціально-правових явищ, до яких відноситься забезпечення безпеки України зараз знаходиться лише у стадії осмислення і вимагає прискіпливої уваги фахівців – філософів та науковців з досить широким та різнобічним кругозором.

Однак, слід враховувати, що будь-яке автоматичне перенесення лише окремих аспектів, перерахованих вище методологій на власну сферу наукового пошуку не дасть бажаного результату – повного і детального розуміння складових та змісту спеціальної науки. Лише їх комплексний аналіз дасть підстави до формування методології спроможної вказати правильний шлях у спеціально-наукових дослідженнях.

2. Проблеми визначення сутнісних та змістовних рис понять

Важливість даного питання підтверджується висловами видатних людей минулого і сучасності:

*За ослушание истине – верят лжи и заблуждениям.
2 Фес. II, 10 – 11¹¹.*

*Когда слова утрачивают свое значение,
народ утрачивает свою свободу.
Конфуций¹².*

*Disciplina arcani¹³ существует в полной силе:
цель ее – представить ближним удобство
мирно копать в свиных корытах суеверий,
предрассудков и низменных идеалов.
Дж. Морлей «О компромиссе»¹⁴.*

Сучасний стан розвитку загально- та спеціально-наукової теорії пізнання складних соціально-правових явищ характеризується високою динамікою і дає можливість стверджувати, що одним із важливих завдань пізнання є визначення понятійно-категоріального апарату – наукової проблеми, що не втратила своєї актуальності і в сучасних умовах.

Підставами для такого висновку є невизначеність термінології, котра застосовується науковцями та практикаками у наукових та

---

¹¹ Лесков Н. С. Собрание сочинений в 12 томах Том 12. – М.: Правда, 1989, – 448 с. – С. 94.

¹² Новейший философский словарь: 2-е изд., переработ. и дополн.– Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001.– 1280 с.– (Мир энциклопедий).

¹³ Учение о тайне.

¹⁴ Лесков Н. С. Собрание сочинений в 12 томах Том 12. – М.: Правда, 1989, – 448 с. – С. 94.

навчальних виданнях, що призводить до неоднозначності розуміння суттєвих і змістовних характеристик явищ сучасної практики.

Нецілеспрямовані дискусії серед науковців не сприяють впровадженню у практичну діяльність науково-обґрунтованої та виваженої термінології. Так, у теоретичних розробках часто-густо відсутні визначення базових понять, що ними застосовуються – це призводить до звичайної підміни термінів один одним.

Адже обґрунтованим є твердження, що для вивчення будь-якого явища, необхідно визначитися у сутнісних та змістовних характеристиках понять, методиці визначення основних категорій та понять, що дасть підстави для формулювання загальних правил за якими здійснюється визначення понять.

У сучасній науці склалася ситуація, коли звертання до фактичного матеріалу не може вирішити суперечки, стосовно визначення та застосування понять. У даному випадку необхідно звернутися до аналізу категоріальної структури наукового мислення, з'ясувати, чи правильно категорії використовуються, чи застосовуються вони для вирішення того класу завдань, що відповідає їх природі, чи не привноситься в розуміння їх взаємозв'язку таких співвідносин, котрі їм далекі, і т.ін.¹⁵

Проблема єдності, стійкості і мінливості наукових понять є центральною у діалектичній концепції розвитку та руху понять. «Це, безсумнівно, одне з найскладніших питань, над яким працює філософська думка»¹⁶.

Розвиток наукових понять, означає глибоке пізнання їх змісту, основних, істотних ознак, заміну старих класичних понять новими, що принципово відрізняються своїм змістом від старих понять, – це складна якісна зміна всіх істотних ознак у понятті, що розвивається. Однак, і це закономірно, усі історичні зміни в суспільстві відбуваються раніш, ніж вони відображаються у системі понять¹⁷.

---

¹⁵ Андреев М. А. О соотношении общих и специфических законов общественного развития. – Учен. зап. кафедр общественных наук вузов г. Ленинграда. Философия, вып. XIV. Л., 1973. – С. 5.

¹⁶ Розенталь М. М Принципы диалектической логики М., 1960, с. 230.

¹⁷ Карабанов М. В. Проблемы развития социальных понятий. – М.: Наука, 1985. – 159 с. – С. 14 – 15.

Так, у монографіях Ільєнкова Е. В. «Діалектика абстрактного і конкретного в науково-теоретичному мисленні» та Войшвилла Є.К. «Поняття як форма мислення: логіко-гносеологічний аналіз» обґрунтовується розуміння «поняття» з застосуванням різних методологічних підходів, кожен автор розуміє поняття через власну систему аргументації.

Так, Ільєнков Е. В. досліджує закономірності теоретичного мислення в контексті логіки розвитку елементів наукового знання. Предметом останнього він вважає історизм категоріальних характеристик мислення. Найважливіші особливості наукового методу дослідження безпосередньо знаходять своє вираження в аналізі понять абстрактного та конкретного тощо.

Войшвилло Є. К. досліджує специфіку поняття як форми мислення, його роль у пізнанні, можливі логічні структури, види відносин між поняттями, основні операції з ними. Показує можливості застосування засобів сучасної логіки для аналізу відносин між поняттями та для вирішення деяких спірних питань теорії поняття.

Погоджуючись в цілому з пропозиціями і висновками авторів стосовно невирішеності питань теорії поняття та шляхів їх вирішення автор вважає за доцільне виказати свою точку зору на найважливіші методологічні аспекти вказаної проблеми.

Природно, що єдиною логічною формою, у якій людина може усвідомити об'єктивну конкретність, є не абстракція, що відображає лише «загальне» у явищах, а тільки єдність системи визначень – система абстракцій, що є єдиною можливою формою існування розуміння навколишнього світу у свідомості людини. Останнє обґрунтовує положення, що наукове знання може існувати тільки у формі системи категорій. При цьому, кожна з категорій за своїм об'єктивним змістом є відображенням предмета – але тільки його однобічним відображенням.

Дуже часто поняття «на побутовому рівні» більш розумні, ніж тлумачення категорій в філософських вченнях. Часто люди, які не мають ніякого уявлення про тонкощі філософії і логіки, мають розумніше уявлення про речі, ніж особа, що вивчила ці тонкощі.

Ототожнення наукових характеристик «поняття» як «клітинки» мислення з характеристиками **слова, терміна** в історії філософії є досить живучою традицією. Реальною підставою для такого

абстрактного ототожнення є те, що мислення завжди протікає у формі мови, а поняття виражається через **слово, термін, найменування**. Тому для наукового визначення поняття недостатньо сказати, що **поняття – це зафіксоване в слові відображення «загального»**, що неодноразово повторюється в ряді явищ.

Кожне поняття реалізується через термін, кожне теоретичне судження – через вислів. Але не всякий термін заключає в собі «поняття», не усякий вислів реалізує собою теоретичне судження, акт мислення в поняттях.

Отже, процес утворення абстракції взагалі, що співпадає з процесом утворення загального терміна, слова, найменування, являє собою лише передумову процесу виникнення і розвитку поняття. **Тому закони утворення абстракції, закони утворення загального терміна не можна сприймати за закони утворення поняття.**

Уперше чітко встановив розходження між поняттям і загальним уявленням, вираженим у слові, Гегель. На його думку, вихідним є не абстрактний індивід, а суспільно-історичний суб'єкт, індивід, що пізнає речі у формах, розвинутих суспільним процесом. Мислення має охопити все уявлення в русі, а для цього воно має бути діалектичним¹⁸.

Це показує, що поняття є чимось більшим, ніж виражене в слові абстрактно-загальне, неодноразово повторювана чуттєво сприймана подібність. Тому питання, з яким людина звертається до логіки, стосується більш складного завдання: **як виробити таку абстракцію, що виражала б об'єктивну сутність речі, факту, явища, закон його існування?**

Отже, питання про загальність поняття переноситься в площину дослідження реального процесу розвитку. Тому поняття повинно відображати не абстрактно-загальне, а таке загальне, котре, включає в себе різноманітність особливого й окремого і являє собою конкретне загальне.

Зрозуміти річ – означає розглянути в ній такі визначення, які характеризують її як елемент даної, конкретно історичної системи речей, що взаємодіють, побачити в ній такі властивості, завдяки

---

¹⁸ Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 29. – С. 209.

яким тільки вона може виконувати конкретно визначену роль у даній системі взаємодії.

Кожне одиничне й особливе явище, річ, предмет, подія розуміється через її взаємодію з іншими речами, явищами, процесами, в кожному одиничному абстрактно виділяється та сторона, якою воно зобов'язане саме даній системі. Це належить цьому одиничному тільки як елементу даного цілого і не може виникнути в ньому поза даним цілим. Тому поняття (на відміну від загального уявлення) не просто «прирівнює» одну річ до іншої, але й гасить всі її специфічні відмінності.

У понятті одиничний предмет відображається саме з боку його особливості, завдяки якій він і виявляється необхідним елементом деякого цілого, «одиничним» вираженням конкретного цілого. Адже кожен елемент «цілого» виражає загальну природу цього цілого саме своєю відмінністю від інших елементів, «складових частин», а зовсім не своєю абстрактною подібністю з ними.

Тому «конкретно-загальна» природа «одиничного» збігається не з абстрактною тотожністю всіх явищ одне одному, а з вираженням об'єктивної ролі даного одиничного в складі досліджуваного цілого, з вираженням тієї особливості «одиничного», завдяки якій воно грає саме таку, а не іншу роль.

Діалектичний розвиток у якому загальна і необхідна умова виникнення предмета стає його власним загальним і необхідним наслідком, є діалектичним «перекиданням» умови в обумовлене, причини – у наслідок, «загального» – у «особливе» і є характерною «ознакою» внутрішньої взаємодії, завдяки якій дійсний розвиток набуває форми спіралі, розширюючи масштаби свого руху.

Діалектика виходить з положення, що абсолютною «конкретністю» володіє лише вся природа в цілому, природа, нескінченна в просторі і часі, у нескінченному різноманітті форм її розвитку.

Доцільним буде також нагадати, що загальною передумовою й умовою, на основі якої виникає і розвивається вся складна система форм логічної діяльності людини, весь «апарат мислення» є **практика – активна діяльність суспільної людини.**

Але виникнувши і розвинувшись до високого ступеня система форм логічної діяльності (категорій) робить колосальний

і могутній зворотний вплив на саму практику. Істинність поняття встановлюється практикою і в практиці. Дедуктивний метод (пасивне споглядання) дає можливість дійти до високого ступеню розуміння явища, предмета, речі, однак перевірити істинність цього може тільки, як правило, практична діяльність.

Знання, вироблене в безпосередньому спогляданні, набагато бідніше, абстрактніше, ніж знання, що спирається на споглядання, опосередковане поняттям, системою понять, наукою, а тим більше поняттям, що перевірене (опосередковане) практикою.

На підставі викладеного є можливість викласти деякі міркування щодо окремих закономірностей утворення понять.

Важливим правилом утворення понять є «закон тотожності»: не називай ту саму річ двома різними іменами і не називай дві різні речі тим самим ім'ям, – інакше неможлива суперечка. Тому кожна людина в суперечці з іншою вправі жадати від цієї іншої, щоб вона називала предмет відповідним словом, визначеною назвою, що означає ту реальність, про яку йде суперечка.

Зрозуміти явище – це значить з'ясувати його місце і роль у конкретній системі явищ, що взаємодіють, у якій воно з необхідністю здійснюється, і з'ясувати саме ті особливості, завдяки яким це явище тільки може грати визначену роль у складі цілого. Зрозуміти явище – значить з'ясувати спосіб його виникнення, «правило», за яким це виникнення відбувається з необхідністю, закладеною в конкретній сукупності умов, проаналізувати самі умови виникнення явища.

Останнє є загальним правилом утворення поняття, розуміння.

З наведеного необхідно зробити висновок: ні в діалектичній, ні у формальній логіці неприпустимо безапеляційно ділити поняття клас абстрактних і конкретних¹⁹.

Для подальшого необхідно також розглянути визначення поняття іншими авторами, більшість з яких розглядає у своїй монографії Ільєнков Е. В.

---

¹⁹ Ильенков Э. В. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – 464 с.

Категорія – гранично загальне поняття. Утворюється як останній результат абстрагування від предметів їх особливих ознак²⁰.

К. Х. Момджян відзначає, що основними **принципами категоріальної організації** є метод сходження від абстрактного до конкретного. При цьому джерелом складнощів і протиріч була і залишається недостатня системність соціологічного мислення вчених, при якій порушується методологічна вимога стосовно того, що кожне поняття знаходиться у відомому відношенні, у відомому зв'язку з всіма іншими, в силу чого умовою їх розуміння є розуміння взаємозалежності всіх понять, їх переходів з одного в інше²¹.

О. Д. Шершунов вважає, що **категорії** повинні розкриватися як послідовні ланки пізнання соціального цілого, а розуміння змісту кожної категорії залежить від її місця і ролі в загальному ланцюзі взаємозв'язку категорій²².

О. І. Введенським **поняття** визначається як думка про предмети, що розглядаються за їх істотними ознаками. Поняття ним пов'язується з термінами, що головним чином виділяються як підмет і присудок в судженнях, і розглядаються як їх зміст²³. В. Ф. Асмус пише, що **поняття** є «думка про предмет, що виділяє в ньому істотні ознаки»²⁴. За У. Рейтманом термін «**поняття**» «...позначає або безліч елементів, що задовольняють деякий критерій, або сам цей критерій»²⁵. Ф. Енгельс підкреслює, що «результати, у яких узагальнюються дані його досвіду, суть **поняття** ...»²⁶. Відповідно до визначення П. В. Копніна: «**Поняття** – це судження, предикатом

---

²⁰ Новейший философский словарь: 2-е изд., переработ. и дополн.– Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001.– 1280 с.– (Мир энциклопедий). – С. 481.

²¹ Момджян К. Х. Категории исторического материализма: системность, развитие (начальные этапы восхождения от абстрактного к конкретному). Монография. – М.: Изд-во Московского университета, 1986. – 287 с.

²² Шершунов А. Д. Категории исторического материализма в их взаимосвязи. М., 1975. – С. 3.

²³ Введенский А. И. Логика как часть теории познания. М.– Пг., 1923.

²⁴ Асмус В. Ф. Логика. М., 1947. – С. 32

²⁵ Рейтман У. Познание и мышление. М., 1968. – С. 145 -146.

²⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. т. 20, – С. 14.

якого є думка про загальне у явищі»²⁷. П. С. Попов вважає, що **поняття** в науковому, змісті слова є судження, у предикаті якого розкривається сутність деякого предмета (мислимого в суб'єкті судження)²⁸.

Конкретним поняттям називається таке поняття, у якому відображений реально існуючий, визначений предмет або клас предметів. **Абстрактним поняттям** називається таке поняття, у якому відображена певна властивість предметів, що абстрагована у думках від самих предметів²⁹. Стосовно конкретних та абстрактних понять і термінів є цікаві думки ще у ряду авторів³⁰.

Як видно, у всіх цих випадках є ті або інші характеристики поняття, але немає відповіді на основне питання, що саме являє собою поняття.

У **навчальній і спеціальній логічній і філософській літературі** найрозповсюдженішим є визначення **поняття** як форми думки, що представляє собою відображення предметів і явищ зі сторони їх істотних ознак.

Як видно з цих прикладів визначення терміну поняття є досить важливим, але надто складним процесом. Головне в проблемі поняття складається саме в тому, щоб з'ясувати його специфіку як форми відображення світу й усвідомити тим самим його роль у процесі пізнання, а також у формуванні, розумінні і засвоєнні мови. Потрібно погодитися з тим, що значеннєві змісти імен, насамперед загальних, – це поняття, але треба пояснити, що являють собою ці значеннєві змісти і як вони формуються.

Підводячи підсумок викладеному, доцільно погодитися з Є. К. Войшвилло, що поняття як форма (вид) думки, або як уявне утворення, є результатом узагальнення предметів деякого класу й уявного виокремлення самого цього класу за визначеною сукупністю

---

²⁷ Копнин П. В. Формы мышления и их взаимосвязь // Вопр. философии. 1956. № 3. – С. 45, 48–50.

²⁸ Попов П. С. Суждение и его строение // Философские записки. Т. VI. М., 1953. – С. 72 – 73.

²⁹ Кондаков Н. И. Логика. М., 1954. – С. 300.

³⁰ Строгович М. С. Логика М, 1949. – С. 87; Асмус В. Ф. Логика. М., 1947. – С. 36; Челпанов Г. И. Учебник логики. М, 1946. – С. 10 – 11.

загального для предметів цього класу – із сукупності відмінних для них ознак³¹.

Основними прийомами утворення понять є: аналіз предметів, що є в уяві, – розкладання їх на окремі ознаки, виявлення їх зв'язків і відносин з іншими предметами; **синтез** – відтворення предметів, розчленованих у процесі аналізу на окремі ознаки, що представляє їх як систему виділених властивостей і відносин; **порівняння** – виявлення подібностей і розходжень між предметами та **узагальнення** – об'єднання в одній думці під однією знаковою формою безлічі предметів за їх подібними рисами.

Існує думка, що по-справжньому наукові поняття, всупереч закону зворотних відносин, являють собою такі узагальнення предметів і явищ, при яких забезпечується збереження в понятті особливих і навіть індивідуальних рис предметів, що узагальнюються³². Роль же загального полягає в тому, що воно є необхідною основою пізнання особливого й окремого, оскільки всяке особливе, як і окреме, пізнається на стадії мислення не інакше як через загальне.

Таким чином, автор вважає, що поняття, як система знання – це сукупність відомих нам як основних, так і похідних ознак, що мисляться у понятті предметів, а також знання про те, у яких конкретних формах існують у дійсності ці предмети, що узагальнюються в понятті.

Розрізнення видів понять здійснюється головним чином за трьома підставами: 1) за деякими характеристиками обсягів понять; 2) за характером ознак, що складають видову відмінність мислимих предметів у понятті і, точніше кажучи, за характером предикату, що виражає ця видова відмінність; 3) за характером предметів, що узагальнюються в понятті.

Існують також **пусті поняття. Одиничним** є поняття, обсягом якого охоплюється одиничний клас, а **загальні поняття** мають як обсяг клас, що складається більш ніж з одного предмета. Поняття

---

³¹ Войшвилло Е. К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 239 с. – С. 91.

³² Кассирер Э. Познание и действительность. Спб., 1912. – С. 31 – 37; Розенталь М. М. Принципы диалектической логики. М., 1960. – С. 212 – 217; Клаус Г. Введение в формальную логику. М., 1960. – С. 215.

є загальним, якщо в межах його обсягу можуть бути виділені деякі види предметів.

Серед загальних понять особливе місце займають **універсальні поняття та збірні поняття**. Також слід розрізняти **емпіричні і теоретичні поняття**.

У різноманітті видів понять виражається активний і складний характер відображення світу в мисленні, що відповідає складності і багатосторонності дійсності, що нами пізнається.

Поняття також можуть бути **порівнянними або непорівнянними**. Серед непорівнянних понять не існує вже ніяких відносин. У безлічі пар порівнянних понять виділяються **сумісні і несумісні поняття**.

У безлічі пар сумісних понять розрізняються три види: **рівнозначні поняття**; поняття, що знаходяться у **відносинах логічного підпорядкування**; **перехресні поняття**. Поняття з більш широким обсягом називається таким, котре **підпорядковує**, а інші – **підлеглими**.

До **основних операцій з поняттями належать: узагальнення й обмеження понять і розподіл понять**. Приватним видом розподілу є **класифікація**.

Розподіл є **правильним, якщо він задовольняє п'яти умовам, що називаються у теорії поняття правилами поділу**: поділ повинен відбуватися за однією визначеною підставою; отримані при поділі поняття повинні бути попарно-несумісні; члени розподілу як класи повинні вичерпувати обсяг вихідного поняття, тобто об'єднання їх має дорівнювати цьому обсягу; ніякий із членів розподілу не повинний бути порожнім класом; розподіл повинен бути безперервним, тобто всі його члени є найближчими видами обсягу вихідного поняття, що виділяється за обраною підставою. Теорія також виділяє **номінальні і реальні визначення, явні і неявні**³³.

Таким чином, враховуючи викладене вище, **основними правилами визначення понять ми вважаємо наступні**: визначення повинно бути ясним; поняття, як система знання – це сукупність

---

³³ Войшвилло Е. К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 239 с.

відомих нам як основних, так і похідних ознак, що мисляться у понятті предметів, а також знання про те, у яких конкретних формах існують у дійсності ці предмети, що узагальнюються в понятті; одним з найважливіших правил утворення понять також є «закон тождності» – не називай ту саму річ двома різними іменами і не називай дві різні речі тим самим ім'ям; у визначенні не повинно бути кола – термін, що зустрічається у визначальній частині, не повинен визначатися через обумовлений термін; предмет є таким, що лише ця форма діяльності свідомості йому відповідає, що лише за допомогою цього способу може бути відтворений, відображений у свідомості (у мисленні); зрозуміти явище – це значить з'ясувати його місце і роль у конкретній системі явищ, що взаємодіють, у якій воно з необхідністю здійснюється, і з'ясувати саме ті особливості, завдяки яким це явище тільки може грати визначену роль у складі цілого; зрозуміти явище – значить з'ясувати спосіб його виникнення, «правило», за яким це виникнення відбувається з необхідністю, закладеною в конкретній сукупності умов, проаналізувати самі умови виникнення явища; визначення повинно бути співрозмірним – визначальна частина повинна виділяти саме той клас предметів, що представляє те, що визначається.

Як видно з викладеного вище – наукова проблема розробки понять не є надуманою.

Підводячи підсумок викладеному вище, ми маємо всі підстави зазначити, що розуміння принципу системності побудови світу, взаємозв'язку та взаємозалежності якісних і кількісних змін станів явищ і речей у суспільстві, важливість їх адекватного і науково-обґрунтованого визначення через поняття є реальним шляхом виконання наукових досліджень з їх ефективним впровадженням в практичну діяльність.

Задля цього молодим науковцям представлено до розгляду досить складний та неоднозначний матеріал, котрий має примусити їх замислитися над загальнонауковою основою їх робіт, принципами визначення та вирішення складних соціальних, правових, політичних, економічних тощо явищ повсякденного життя. Звичайно все це необхідне за умови, що молода людина хоче стати справжнім вченим і має бажання оберігати свою наукову честь від самого початку наукової діяльності.

Для подальшого обґрунтування виказаних автором тез він, сподівається, що небезпідставно, наведе нижче реферований огляд найважливіших на його думку фундаментальних робіт, котрі дадуть молодому науковцю можливість досягнути безмежність наукового простору і проблем, що існують у ньому.

Задля цього йому доцільно звертатися до наукових фондів районних, обласних, республіканських бібліотек, бібліотек вищих навчальних закладів та наукових установ, а також до Інтернету.

3. Методи наукового дослідження та їх класифікація

ВСТУП

Головне в науковому дослідженні – *вміння довести свої судження і спростувати (якщо необхідно) докази опонентів*. Аргументування, побудоване за законами логіки, допомагає вченому вирішити це завдання.

Аргументування – це логічний процес, суть якого полягає в тому, щоб довести істинність власних суджень (того, що хочемо довести, тези доказу) за допомогою інших суджень (тобто аргументів, доказів).

Аргументація досягає мети, якщо слушно сформульовано *предмет доказування і правильно підібрано аргументи*.

Основні правила формулювання предмета доказування такі.

Перше – тезу доказу слід формулювати чітко, не припускати двозначності.

Друге – доказ тези слід залишати незмінним, тобто він повинен доводити один і той же висновок, положення.

Третє – слід тримати під постійним контролем основну думку і хід міркування, послідовний зв'язок основних висновків, положень.

Для того, щоб аргументи були переконливими, до них висуваються такі вимоги:

- аргументами можуть служити лише положення, істинність яких була доведена, або вони взагалі ні в кого не викликають сумніву, тобто аргументи мають бути *істинними*,
- аргументи слід довести незалежно від тези, тобто дотримуватися правила їх *автономного обґрунтування*;
- аргументи не мають бути *суперечливими*;
- аргументи мають бути *достатніми*.

Помилкою є як недостатність аргументів, так і надмірність доказів. Слід дотримуватися логічного зв'язку між аргументами і тезами.

Часто в науковій праці доводять не істинність, а помилковість, хибність суджень або неправильність доказів інших дослідників через установлення хибності або необґрунтованість їхніх тверджень.

Спростування можна здійснювати трьома основними способами: критикою тези, критикою аргументів і критикою демонстрації.

Перший спосіб – *критика (спростування) тези* полягає в доказі необґрунтованості (хибності або помилковості) виставленої опонентом тези. Спростування такого твердження може бути прямим або опосередкованим.

Пряме спростування формулювання у вигляді міркування, яке отримало назву «зведення до абсурду». Аргументація в цьому разі будується таким чином: спочатку умовно припускається істинність висунутого опонентом положення і з нього логічно виводять можливі наслідки.

Розмірковують при цьому приблизно так: припустимо, що теза опонента є істинною, тоді з неї випливають певні наслідки. Якщо при порівнянні наслідків з фактами виявиться, що вони суперечать об'єктивним даним, то аргументи визнають необґрунтованими. На цій основі робиться висновок про хибність і самої тези, оскільки хибні наслідки завжди свідчать про хибність основи. За допомогою прямого спростування доводять необґрунтованість тези опонента, не висуваючи ніякої ідеї на заміну.

Посереднє, або опосередковане, спростування будується іншим чином. Опонент може не аналізувати тезу протилежної сторони, не перевіряти ні аргументів, ні доказів опонента. Він зосереджує увагу на докладному і всебічному обґрунтуванні власної тези. Якщо аргументація ґрунтовна, робиться висновок про хибність тези опонента. Такий доказ хибності тези можливий у тому разі, якщо теза і антитеза регулюються принципом «третього не дано», тобто істинним може бути лише одне з двох тверджень.

Другий спосіб спростування – *критика аргументів*. Він передбачає використання таких доказів, істинність яких не викликає сумнівів. Якщо опоненту вдається довести хибність або сумнівність аргументів, то звідси впливає необґрунтованість тези! Критика аргументів може виявлятися в тому, що опонент указує на не-

точний виклад фактів, двозначність узагальнення статистичних даних, висловлює сумнів в авторитетності експерта, на висновок якого посилається опонент, і т. ін.

Критика демонстрації – третій спосіб спростування. У цьому разі доводять, що в міркуваннях опонента немає логічного зв'язку між аргументами і тезою. Коли теза не випливає з аргументів, вона вважається необґрунтованою і потребує нової аргументації.

Такі основні правила аргументування, побудовані на використанні основних правил доказу і спростування. Тільки дотримуючись їх, можна успішно вести полеміку в науковій праці – дисертації, монографії, статті тощо.

Методологічна база наукової роботи – це принципова позиція дослідника. Важливо точно її визначити за такою схемою: положення таке-то обґрунтоване тим-то, тоді-то. Такі посилання звільнять дослідника від додаткових доказів методологічних засад конкретного наукової роботи.

Задля застосування вміння аргументовано довести свої судження і спростувати докази опонентів необхідно володіти не тільки знаннями методологічного характеру а й чітко орієнтуватися в сутності методів наукових досліджень та їх існуючій системі.

У подальшому ми й спробуємо у доступній для розуміння формі викласти необхідний для цього матеріал.

3.1. Сутність методів наукового дослідження

Як стверджують автори навчального посібника «Філософія для аспірантів» Кохановський В. П., Золотухіна О. В., Лешкевич Т. Г. та Фатхі Т. Б. діяльність людей в будь-якій її формі (наукова, практична і т.і.) визначається цілим рядом факторів. Кінцевий її результат залежить не тільки від того, хто діє (суб'єкт) або на що вона спрямована (об'єкт), але і від того, як відбувається цей процес, які способи, прийоми, засоби при цьому застосовуються. Це і є проблеми методу.

Метод (грецьк. *methodos*) – в самому широкому сенсі слова – «шлях до чого-небудь», спосіб діяльності суб'єкта в будь-якій її формі.

Основна функція методу – внутрішня організація і регулювання процесу пізнання або практичного перетворення того чи іншого об'єкта. Тому метод (в тій чи іншій своїй формі) зводиться до сукупності певних правил, прийомів, способів, норм пізнання і дії. Він є системою приписів, принципів, вимог, які повинні орієнтувати в рішенні конкретної задачі, досягненні певного результату в тій чи іншій сфері діяльності. Він дисциплінує пошук істини, дозволяє (якщо правильний) заощаджувати сили і час, рухатися до мети найкоротшим шляхом. Істинний метод служить своєрідним компасом, по якому суб'єкт пізнання і дії прокладає свій шлях, дозволяє уникати помилок.

Ф. Бекон порівнював **метод зі світильником, що висвітлює подорожньому дорогу в темряві**, і вважав, що не можна розраховувати на успіх у вивченні якого-небудь питання, йдучи хибним шляхом. Філософ прагнув створити такий метод, який міг би бути «органом» (знаряддям) пізнання, забезпечити людині панування над природою. Таким методом він вважав індукцію, яка вимагає від науки виходити з емпіричного аналізу, спостереження і експерименту з тим, щоб на цій основі пізнати причини і закони.

Р. Декарт **методом називав «точні і прості правила»**, дотримання яких сприяє збільшенню знання, дозволяє відрізнити помилкове від істинного. Він говорив, що вже краще не думати про відшукування яких би то ні було істин, ніж робити це без будь-якого методу, особливо без дедуктивно-раціоналістичного.

Кожен метод – безумовно, важлива і потрібна річ. Однак неприпустимо впадати в крайності: а) недооцінювати метод та методологічні проблеми, вважаючи все це незначним справою, «відволікаючим» від цієї роботи, справжньої науки і т.п. («Методологічний негативізм»); б) перебільшувати значення методу, вважаючи його більш важливим, ніж той предмет, до якого його хочуть застосувати, перетворювати метод в якусь «універсальну відмичку» до всього і вся, в простий і доступний «інструмент» наукового відкриття («методологічна ейфорія»). Справа в тому, що «... жоден методологічний принцип не може виключити, наприклад, ризику зайти в глухий кут в ході наукового дослідження»³⁴.

---

³⁴ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – М., 1986. – С. 86.

Кожен метод виявиться неефективним і навіть марним, якщо ним користуватися не як «керівної ниткою» в науковій або іншій формі діяльності, а як готовим шаблоном для перекроювання фактів. **Головне призначення будь-якого методу** – на основі відповідних принципів (вимог, приписів і т.п.) забезпечити успішне вирішення певних пізнавальних і практичних проблем, приріст знання, оптимальне функціонування і розвиток тих чи інших об'єктів.

Слід мати на увазі, що питання методу не можуть бути обмежені лише філософськими або внутрішньо-науковими рамками, а повинні ставитися в широкому соціокультурному контексті. Це означає, що необхідно враховувати зв'язок науки з виробництвом на даному етапі соціального розвитку, взаємодія науки з іншими формами суспільної свідомості, співвідношення методологічного і ціннісного аспектів, «особистісні особливості» суб'єкта діяльності і багато інших соціальних факторів. **Застосування методів може бути стихійним і свідомим.**

Починаючи з Нового часу (XVI-XVII ст.) Методологічні ідеї розробляються не тільки в філософії. «Методологічний зріз» став необхідним компонентом кожної науки, хоча він не завжди усвідомлювався деякими її представниками. Характерною рисою сучасної науки є не тільки наднаукова рефлексія, тобто усвідомлення закономірностей розвитку і будови знання в найбільш загальній логіко-філософській формі, а й інтенсивний розвиток внутрішньо-наукової рефлексії. «Суть її полягає в тому, що в рамках конкретних наукових напрямків відбувається осмислення і вивчення методів і форм наукового пізнання. У самій науці все більш чітко виділяються два взаємозалежних напрямки: дослідження властивостей об'єктів (традиційний напрям) і дослідження способів і форм наукового пізнання»³⁵.

Особливо активно другий напрямок розробляється в рамках таких зрілих наук, як фізика, біологія, хімія, все більше уваги він приваблює і в гуманітарних науках.

Будь-науковий метод розробляється на основі певної теорії, яка тим самим виступає його необхідною передумовою. Ефектив-

---

³⁵ Кравець А. С. Методология науки. – Воронеж. 1991. С. 21.

ність, сила того чи іншого методу обумовлена змістовністю, глибиною, фундаментальністю теорії, яка «стискається в метод». У свою чергу «метод розширяється в систему», тобто використовується для подальшого розвитку науки, поглиблення і розгортання теоретичного знання як системи, його матеріалізації, об'єктивізації в практиці. «Як відомо, розвиток науки полягає в знаходженні нових явищ природи і у відкритті тих законів, яким вони підкоряються. Найчастіше це здійснюється завдяки тому, що знаходять нові методи дослідження»³⁶.

Тим самим теорія і метод одночасно тотожні і різні. Їх схожість полягає в тому, що вони пов'язані між собою, і в своїй єдності є аналог, відображення реальної дійсності. Будучи єдиними в своїй взаємодії, теорія і метод не відокремлені жорстко один від одного і в той же час не є безпосередньо одне й те саме. Вони взаємопереходять, взаємоперетворюються: теорія, відображаючи дійсність, перетворюється, трансформується в метод за допомогою розробки, формулювання принципів, правил, прийомів і т.п., які впливають з неї, і які повертаються в теорію (а через неї – в практику), бо суб'єкт застосовує їх як регулятиви, приписи, в ході пізнання і зміни навколишнього світу за його власними законами.

Розвиток теорії і вдосконалення методів дослідження і перетворення дійсності по суті один і той же процес з цими двома нерозривно пов'язаними сторонами. Не тільки теорія резюмується в методах, а й методи розгортаються в теорію, істотно впливають на її формування та на хід практики. Однак не можна повністю ототожнювати наукову теорію і методи пізнання і стверджувати, що будь-яка теорія і є разом з тим метод пізнання і дії. Метод не тотожний прямо і безпосередньо теорії, а теорія не є безпосередньо методом, тому що не вона є метод пізнання.

Основні відмінності теорії і методу полягають у наступному:

а) теорія – результат попередньої діяльності, метод – вихідний пункт і передумова подальшої діяльності;

---

³⁶ Капица П. Л. Эксперимент. Теория. Практика. – М., 1987. С. 314.

б) головні функції теорії – пояснення та передбачення (з метою відшукування істини, законів, причини і т.п.), методу – регуляція і орієнтація діяльності;

в) теорія – система ідеальних образів, що відображають сутність, закономірності об'єкта, метод – система регулятивів, правил, приписів, які виступають в якості знаряддя подальшого пізнання і зміни дійсності;

г) теорія націлена на вирішення проблеми – що собою являє даний предмет, метод – на виявлення способів і механізмів його дослідження і перетворення.

Таким чином, теорії, закони, категорії та інші абстракції ще не складають методу. Щоб виконувати методологічну функцію, вони повинні бути відповідним чином трансформовані, перетворені з пояснювальних положень теорії в орієнтаційно-діяльнісні, регулятивні принципи (вимоги, приписи, установки) методу.

Будь-який метод детермінований не лише попередніми і співіснуючими одночасно з ним іншими методами, і не тільки тієї теорією, на якій він заснований. Кожен метод обумовлений перш за все своїм предметом, тобто тим, що саме досліджується (окремі об'єкти або їх класи). Метод як спосіб дослідження та іншої діяльності не може залишатися незмінним, завжди рівним самому собі у всіх відносинах, а повинен змінюватися в своєму змісті разом з предметом, на який він спрямований. Це означає, що істинним повинен бути не тільки кінцевий результат пізнання, а й шлях до нього, тобто метод, який утримує саме специфіку даного предмета.

Говорячи про тісний зв'язок предмета і методу і їх «паралельному розвитку», Гейзенберг зазначав, що коли предметом природознавства була природа як така, «науковий метод, зводився до ізоляції, поясненню і впорядкуванню», сприяв розвитку науки. Але вже до кінця ХІХ – початку ХХ ст., Коли полем зору науки стала вже не сама природа, а «мережа взаємин людини з природою», науковий метод «натрапив на свої кордони. Виявилось, що його дія змінює предмет пізнання, внаслідок чого сам метод вже не може бути усунений від предмета»³⁷. Тому не можна «розводити» предмет і метод,

---

³⁷ Гейзенберг В. Шаги за горизонт. – М., 1987. С. 304.

бачити в останньому тільки зовнішній засіб по відношенню до предмету.

Метод не нав'язується предмету пізнання або дії, а змінюється відповідно до їх специфіки. Дослідження передбачає ретельне знання фактів і інших даних, що відносяться до його предмету. Воно здійснюється як рух у визначеному матеріалі, вивчення його особливостей, зв'язків, відносин і т.п. Спосіб руху (метод) і полягає в тому, що дослідження має детально освоїтися з конкретним матеріалом (фактичним і концептуальним), проаналізувати різні форми його розвитку, простежити їх внутрішній зв'язок.

Таким чином, істинність методу завжди детермінована змістом предмета. Тому метод завжди був і є «свідомість про форму внутрішнього саморуху її змісту», «сам собі конструює шлях науки» (Гегель). Таке розуміння дуже важливе і актуальне, в тому числі і для розвитку сучасної науки, де «ми підходимо до проблем, в яких методологія невіддільна від питання про природу досліджуваного об'єкта»³⁸.

Отже, неприпустимо розглядати метод як якийсь механічний набір приписів, «список правил», на основі яких можна нібито вирішити будь-які питання, що виникають в житті. Крім того, він не є жорстким алгоритмом, за яким суворо регламентовано здійснюються пізнання чи інші форми діяльності. Застосування ж того чи іншого методу в різних сферах не є формальне зовнішнє накладення системи його принципів на об'єкт пізнання або дії, а необхідність використання цих принципів не привноситься ззовні. У цьому сенсі «не існує методу, який можна було б вивчити і систематично застосовувати для досягнення мети. Дослідник повинен вивідати у природи як чітко формулюються загальні принципи, що відображають певні спільні риси сукупності безлічі експериментально встановлених фактів»³⁹.

Будучи детермінованим своїм предметом (об'єктом), метод, однак, не є чисто об'єктивний феномен, як, втім, не є він і чисто суб'єктивним утворенням. Особливо наочно це видно на прикладі наукового методу. Отже, метод не є сукупність умоглядних,

---

³⁸ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – М., 1986. С. 267.

³⁹ Эйнштейн А., Инфельд Л. Эволюция физики. М., 1965. С. 5-6.

суб'єктивістських прийомів, правил, процедур, що виробляються апріорно, незалежно від матеріальної дійсності, практики, поза і крім об'єктивних законів її розвитку. Він не є способом, що однозначно визначає шляхи і форми діяльності, що дозволяє апріорі вирішувати будь-які пізнавальні і практичні проблеми. Тому необхідно шукати походження методу не в головах людей, не в свідомості, а в матеріальній дійсності. Але в останній – як би ретельно не шукали – ми не знайдемо жодних методів, а відшукаємо лише об'єктивні закони природи і суспільства.

Таким чином, метод існує, розвивається тільки в складній діалектиці суб'єктивного і об'єктивного при визначальній ролі останнього. У цьому сенсі будь-який метод насамперед об'єктивний, змістовний, «фактичний». Разом з тим він одночасно суб'єктивний, але не як чисте сваволя, «безмежна суб'єктивність», а як продовження і завершення об'єктивності, з якою він «виростає». Суб'єктивна сторона методу виражається не тільки в тому, що на основі об'єктивної сторони (пізнані закономірності реальної дійсності) формулюються певні принципи, правила, регулятиви.

Кожен метод суб'єктивний і в тому сенсі, що його «носієм» є конкретний індивід, суб'єкт, для якого, власне кажучи, даний метод і призначений. Свого часу Гегель справедливо підкреслював, що метод є «знаряддя», яке стоїть на боці суб'єкта як засіб, через який він співвідноситься з об'єктом. У цьому питанні йому вторив Фейєрбах своїм афоризмом про те, що саме «людина – центр всієї методології».

Метод не є застиглим списком «розріднених абстракцій» або закостенілих загальних формул-приписів. Він не існує поза конкретного реального носія – особистості вченого, філософа, наукового співтовариства, колективного суб'єкта і т.п.

Включеністю суб'єкта в «тіло» методу пояснюється, зокрема, його творчий характер, який «зачіпає» не тільки наукові відкриття, але і творення нового в будь-якій сфері людської діяльності. Історія науки і практики показала, що немає ніякої «залізної» послідовності пізнавальних процедур і дій, в сумі складових логіки відкриття, також як немає універсального алгоритму створення нових форм соціального життя. Хоча і в тому і в іншому випадку роль методу вельми важлива.

Однак будь-який метод (навіть найважливіший) – лише один з багатьох факторів творчої діяльності людини. Остання не обмежується тільки сферою пізнання і не зводиться лише до логіки і методу. Вона включає в себе і інші чинники – силу і гнучкість розуму дослідника, його критичність, глибину уяви, розвиненість фантазії, здатність до інтуїції і т.д.

Таким чином, будь-який метод не є щось «безсуб'єктне, внелюдське», він «замикається» на реальну людину, включає її в себе як свою субстанціональну підставу. Тим самим рух методу з необхідністю здійснюється в процесі життєдіяльності реальної людини – суб'єкта, що творить насамперед своє суспільне буття і на цій основі – інші формоутворення, включаючи свідомість, пізнання, мислення, принципи і методи своєї діяльності⁴⁰.

3.2. Способи класифікації методів та методи наукових досліджень

Наукове дослідження – це цілеспрямоване пізнання, результати якого виступають у вигляді системи понять, законів і теорій. Характеризуючи наукове дослідження, зазвичай вказують на наступні його відмітні ознаки:

- це обов'язково цілеспрямований процес, досягнення усвідомлено поставленої мети, чітко сформульованих завдань;
- це процес, спрямований на пошук нового, на творчість, на відкриття невідомого, на висунення оригінальних ідей, на нове освітлення розглянутих питань;
- воно характеризується систематичністю: тут упорядковані, приведені у систему і сам процес дослідження, і його результати;
- йому властива строга доказовість, послідовне обґрунтування зроблених узагальнень і висновків.

Об'єктом науково-теоретичного дослідження виступає не просто окреме явище, конкретна ситуація, а цілий клас подібних явищ і ситуацій, їх сукупність.

---

⁴⁰ Кохановский В. П., Золотухина Е. В., Лешкевич Т. Г., Фатхи Т. Б. Философия для аспирантов: Учебное пособие. Изд. 2-е – Ростов н/Д: "Феникс", 2003. – 448 с. (Серия "Высшее образование".) – С. 300 – 319.

Мета, безпосередні завдання науково-теоретичного дослідження полягають у тому, щоб знайти загальне у ряду одиничних явищ, розкрити закони, за якими виникають, функціонують, розвиваються такого роду явища, тобто проникнути в їхню глибинну сутність.

Основні засоби науково-теоретичного дослідження:

- сукупність наукових методів, всебічно обґрунтованих та зведених в єдину систему;
- сукупність понять, строго визначених термінів, пов'язаних між собою і утворюють характерну мову науки.

Результати наукових досліджень втілюються в наукових працях (статтях, монографіях, підручниках, дисертаціях і т. д.) і лише потім після їх всебічної оцінки використовуються в практиці, враховуються в процесі практичного пізнання і в знятому, узагальненому вигляді включаються в керівні документи.

Діяльність людей в будь-якій її формі (наукова, практична і т.д.) визначається цілим рядом факторів. Кінцевий її результат залежить не тільки від того, хто діє (суб'єкт) або на що вона спрямована (об'єкт), але і від того, як відбувається даний процес, які способи, прийоми, засоби при цьому застосовуються. Це і є проблеми методу.

Успіх наукової роботи значною мірою залежить від уміння науковця вибрати найрезультативніші методи дослідження, оскільки саме вони дають можливість досягти поставленої мети.

Метод (грец. – спосіб пізнання) – в самому широкому сенсі слова – «шлях до чого-небудь», спосіб діяльності суб'єкта в будь-якій її формі.

Основна функція методу – внутрішня організація і регулювання процесу пізнання або практичного перетворення того або іншого об'єкта. Тому метод (у тієї або іншій своїй формі) зводиться до сукупності визначених правил, прийомів, способів, норм пізнання і дії.

Він є система розпоряджень, принципів, вимог, які повинні орієнтувати в рішенні конкретної задачі, досягненні визначеного результату в тій або іншій сфері діяльності.

Він дисциплінує пошук істини, дозволяє (якщо правильний) заощаджувати сили і час, рухатися до мети найкоротшим шляхом.

Щирий метод служить своєрідним компасом, по якому суб'єкт пізнання і дії прокладає свій шлях, дозволяє уникати помилок.

Головне призначення будь-якого методу – на основі відповідних принципів (вимог, приписів і т. п.) забезпечити успішне вирішення певних пізнавальних і практичних проблем, приріст знання, оптимальне функціонування і розвиток тих чи інших об'єктів.

Слід мати на увазі, що питання методу і методології не можуть бути обмежені лише філософськими або внутрішньо-науковими рамками, а повинні ставитися у широкому соціокультурному контексті.

Це означає, що необхідно враховувати зв'язок науки з виробництвом на даному етапі соціального розвитку, взаємодію науки з іншими формами суспільної свідомості, співвідношенням методологічного і ціннісного аспектів, «особистісні особливості» суб'єкта діяльності і багато інших соціальних чинників.

Застосування методів може бути стихійним і свідомим.

Ясно, що тільки усвідомлене застосування методів, засноване на розумінні їх можливостей і меж, робить діяльність людей, за інших рівних умов, більш раціональним та ефективним.

Будь-який науковий метод розробляється на основі певної теорії, яка тим самим виступає його необхідною передумовою.

Ефективність, сила того чи іншого методу обумовлена змістовністю, глибиною, фундаментальністю теорії, яка «стискається в метод».

У свою чергу «метод розширяється в систему», тобто використовується для подальшого розвитку науки, поглиблення і розгортання теоретичного знання як системи, його матеріалізації, об'єктивізації в практиці.

Тим самим теорія і метод одночасно тотожні і різні. Їх схожість полягає в тому, що вони взаємопов'язані і в своїй єдності відображають реальну дійсність.

Будучи єдиними в своїй взаємодії, теорія і метод не відокремлені жорстко один від одного і в той же час не є безпосередньо одне і те ж.

Вони взаємопереходять, взаємоперетворюються: теорія, відображаючи дійсність, перетворюється, трансформується в метод за допомогою розробки, формулювання принципів, правил, прийомів,

що впливають з неї, які повертаються в теорію (а через неї – у практику), бо суб'єкт застосовує їх в якості регулятивів, приписів, в ході пізнання і зміни навколишнього світу за його власними законами.

Тому твердження, що метод – це теорія, звернена до практики наукового дослідження, не є точним, бо метод звернений також і до самої практики як чуттєво-предметної, соціально-перетворюючої діяльності.

Кожен метод обумовлений перш за все своїм предметом, тобто тим, що саме досліджується (окремі об'єкти або їх класи).

Метод як спосіб дослідження та іншої діяльності не може залишатися незмінним, завжди рівним самому собі у всіх відношеннях, а повинен змінюватися у своєму змісті разом з предметом, на який він спрямований. Це означає, що істинним повинен бути не лише кінцевий результат пізнання, але і ведучий до нього шлях, тобто метод, що досягає й утримує саме специфіку даного предмета.

Метод будь-якого рівня спільності має не тільки чисто теоретичний, а й практичний характер: він виникає з реального життєвого процесу і знову іде в нього.

Слід мати на увазі, що в сучасній науці поняття «предмет пізнання» вживається в двох основних значеннях.

По-перше, як предметна область – сторони, властивості, відносини дійсності, що володіють відносною завершеністю, цілісністю і протистоять суб'єкту в його діяльності (об'єкт пізнання). Наприклад, предметна область в зоології – це безліч тварин. Різні науки про один і той же об'єкт мають різні предмети пізнання (наприклад, анатомія вивчає будову організмів, фізіологія – функції його органів і т. п.).

Предмети пізнання можуть бути як матеріальними, так і ідеальними.

По-друге, як система законів, яким підкоряється даний об'єкт. Не можна розділяти предмет і метод, бачити в останньому тільки зовнішній засіб по відношенню до предмету.

В даний час стало очевидним, що система методів, методологія не може бути обмежена лише сферою наукового пізнання, вона повинна виходити за її межі і неодмінно включати в свою орбіту і

сферу практики. При цьому необхідно мати на увазі тісну взаємодію цих двох сфер.

Що стосується методів науки, то основ їх поділу на групи може бути декілька. Так, в залежності від ролі і місця в процесі наукового пізнання можна виділити методи:

- формальні і змістовні,
- емпіричні і теоретичні,
- фундаментальні і прикладні,
- методи дослідження і викладення.

Зміст досліджуваних наукою об'єктів служить критерієм для відмінності методів природознавства та методів соціально-гуманітарних наук. У свою чергу методи природничих наук можуть бути підрозділені на методи вивчення неживої природи і методи вивчення живої природи. Виділяють також якісні і кількісні методи, методи безпосереднього і опосередкованого пізнання, оригінальні і похідні.

До числа характерних ознак наукового методу найчастіше відносять: об'єктивність, відтворюваність, евристичність, необхідність, конкретність та ін.

Всі методи наукового пізнання можуть бути розділені на наступні основні групи.

1. **Філософські** методи, серед яких найбільш давніми є діалектичний і метафізичний. По суті кожна філософська концепція має методологічну функцію, є своєрідним способом розумової діяльності. Тому філософські методи не вичерпуються двома названими. До їх числа також відносяться такі методи, як аналітичний (характерний для сучасної аналітичної філософії), інтуїтивний, феноменологічний та ін.

2. **Загальнонаукові** підходи і методи дослідження, які отримали широкий розвиток і застосування в науці.

На основі загальнонаукових понять і концепцій формуються відповідні методи і принципи пізнання, які і забезпечують зв'язок і оптимальну взаємодію філософії із спеціально-науковим знанням і його методами.

До числа загальнонаукових принципів і підходів відносяться системний і структурно-функціональний, кібернетичний, ймовірнісний, моделювання, формалізація і ряд інших.

3. **Приватно-наукові** методи – сукупність способів, принципів пізнання, дослідницьких прийомів і процедур, що застосовуються в тій чи іншій науці, яка відповідає даним основній формі руху матерії. Це методи механіки, фізики, хімії, біології та соціально-гуманітарних наук.

4. **Дисциплінарні** методи – система прийомів, що застосовуються в тій або іншій науковій дисципліні, що входить в яку-небудь галузь науки або виниклої на стиках наук. Кожна фундаментальна наука представляє собою комплекс дисциплін, які мають свій специфічний предмет і свої своєрідні методи дослідження.

5. Методи **міждисциплінарного дослідження** – сукупність ряду синтетичних, інтегративних способів, націлених головним чином на стики наукових дисциплін. Широке застосування ці методи знайшли в реалізації комплексних наукових програм.

Різноманіття видів людської діяльності обумовлює різноманітний спектр методів, які можуть бути класифіковані за самими різними підставами (критеріями). Перш за все слід виділити методи духовної, ідеальної (в тому числі наукової) і методи практичної, матеріальної діяльності. В даний час стало очевидним, що система методів не може бути обмежена лише сферою наукового пізнання, вона повинна виходити за її межі і неодмінно включати в свою орбіту і сферу практики. При цьому необхідно мати на увазі тісну взаємодію цих двох сфер.

Що стосується методів науки, то основ їх поділу на групи може бути кілька. Так, в залежності від значення в процесі наукового пізнання можна виділити **методи формальні і змістовні, емпіричні і теоретичні, фундаментальні і прикладні, методи дослідження і викладу і т.п.** Зміст досліджуваних наукою об'єктів служить критерієм для розрізнення методів **природознавства і методів соціально-гуманітарних наук.** У свою чергу методи природних наук можуть бути поділені на **методи вивчення неживої природи і методи вивчення живої природи і т.п.** Виділяють також **якісні і кількісні методи, однозначно-детерміновані і імовірнісні, методи безпосереднього і опосередкованого пізнання, оригінальні і похідні і т.д.**

У сучасній філософсько-методологічній літературі розрізняють кілька аспектів методу як такого. Так, деякі дослідники вважають, що кожен метод має три основних аспекти: об'єктивно-змістовний, операційний і праксеологічний. Перший аспект висловлює обумовленість (детермінованість) методу предметом пізнання за посередництвом теорії. Операціональний аспект фіксує залежність змісту методу не стільки від об'єкта, скільки від суб'єкта пізнання, від його компетентності і здатності перевести відповідну теорію в систему правил, принципів, прийомів, які в своїй сукупності і утворюють метод. Практиологічний аспект методу складають такі його властивості, як ефективність, надійність, ясність, конструктивність і т.п.

До числа характерних ознак наукового методу (до якого б типу він не ставився) найчастіше відносять: *об'єктивність, відтворюваність, евристичність, необхідність, конкретність і ін.* Так, наприклад, розмірковуючи про метод, великий британський філософ і математик ХХ в. А. Уайтхед вважав, що будь-який метод задає «спосіб дій» з даними, з фактами, значимість яких визначається теорією. Остання і «нав'язує метод», який завжди конкретний, бо застосовується лише до теорій відповідного виду. Тому, хоча, згідно з Уайтхедом, кожен метод є «вдалим спрощенням», «однак за допомогою будь-якого даного методу можна відкривати істини тільки певного, відповідного для нього типу і формулювати їх у термінах, які нав'язані даним методом»⁴¹, а не якимось методом «взагалі».

У сучасній науці досить успішно «працює» багаторівнева концепція методологічного знання. В цьому плані всі методи наукового пізнання можуть бути розділені на наступні основні групи (за ступенем спільності і широті застосування).

I. Філософські методи, серед яких найбільш древніми є діалектичний і метафізичний. По суті кожна філософська концепція має методологічну функцію, є своєрідним способом розумової діяльності. Тому філософські методи не вичерпуються двома названими. До їх числа також відносяться такі методи, як аналітичний

---

⁴¹ Уайтхед А. Избранные работы по философии. – М., 1990. С. 624.

(характерний для сучасної аналітичної філософії), інтуїтивний, феноменологічний, герменевтичний (розуміння) та ін.

Нерідко філософські системи (і відповідно і їх методи) поєднувалися і «перепліталися» між собою в різних «пропорціях». Так, діалектичний метод у Гегеля був з'єднаний з ідеалізмом, у Маркса (як, до речі, і у Геракліта) – з матеріалізмом. Гадамер намагався поєднати герменевтику з раціоналістичною діалектикою, і т.д.

Філософські методи – це не «звід» жорстко фіксованих регулятивів, а система «м'яких» принципів, операцій, прийомів, що носять загальний, універсальний характер, тобто знаходяться на найвищих (граничних) «поверхах» абстрагування. Тому філософські методи не описуються в строгих термінах логіки і експерименту, не піддаються формалізації і математизації.

Слід чітко уявляти собі, що філософські методи задають лише найзагальніші регулятиви дослідження, його генеральну стратегію, але не замінюють спеціальні методи і не визначають остаточний результат пізнання прямо і безпосередньо. Досвід показує, що «чим більше загальним є метод наукового пізнання, тим він невизначений щодо розпорядження конкретних кроків пізнання, тим більша його неоднозначність у визначенні кінцевих результатів дослідження»⁴².

Але це не означає, що філософські методи зовсім не потрібні. Як свідчить історія пізнання, «помилка на вищих щаблях пізнання може завести цілу програму дослідження в глухий кут».

Все більшу роль в сучасному науковому пізнанні грає діалектико-матеріалістична методологія⁴³.

Діалектичний метод не можна, зрозуміло, зводити до універсальних логічних схем із заздалегідь відміряними і гарантованими шляхами думки. Однак учених цікавлять, не самі по собі категорії «розвиток», «протиріччя», «причинність» і т.п., а сформульовані на їх основі регулятивні принципи. При цьому вони хочуть чітко знати, як останні можуть допомогти в реальному науковому дослідженні, яким чином вони можуть сприяти адекватному розумінню відповідної предметної області і пізнання істини. Ось чому все ще

---

⁴² Кравець А. С. Методологія науки. – Воронеж. 1991. С. 13.

⁴³ Кравець А. С. Методологія науки. – Воронеж. 1991. С. 15.

доводиться чути від вчених заклики до створення прикладної філософії – своєрідного моста між загальними діалектичними принципами і методологічним досвідом вирішення конкретних завдань в тій чи іншій науці.

Проілюструємо сказане на прикладі деяких найважливіших принципів діалектичного методу:

1. **Об'єктивність** – філософський, діалектичний принцип, заснований на визнанні дійсності в її реальних закономірностях і загальних формах. Основний зміст даного принципу можна представити у вигляді наступних вимог:

а) виходити з чуттєво-предметної діяльності (практики) у всьому її обсязі і розвитку;

б) усвідомити і реалізувати активну роль суб'єкта пізнання і дії;

в) виходити з фактів в їх сукупності і вміти висловлювати логіку речей у логіку понять;

г) виявити внутрішню єдність (субстанцію) предмета як глибинну основу всіх його формотворень;

д) вміло вибрати адекватну даного предмету систему методів і свідомо, послідовно реалізовувати її;

е) розглянути предмет у відповідному соціокультурному контексті, в рамках певних світоглядних орієнтацій;

ж) підходити до всіх процесів і явищ конструктивно-критично і діяти відповідно до логіки даного предмета.

2. **Всебічність** – філософський, діалектичний принцип пізнання і інших форм діяльності, що виражає загальний зв'язок всіх явищ дійсності.

Включає в себе наступні основні вимоги:

а) виокремлення предмета дослідження і проведення його кордонів;

б) його цілісне «багатоаспектне» розгляд;

в) вивчення в чистому вигляді кожної зі сторін предмета;

г) здійснення пізнання як процесу, що розгортається вглиб і вище, в єдності інтенсивного і екстенсивного його сторін;

д) вичленення суті, головною боку предмета, субстанціонального його властивості. Принцип всебічності найтісніше пов'язаний

з філософським принципом конкретності і загальнонаукових принципом системності.

3. Конкретність (від лат. *Concretus* – згущений) – філософська категорія, що виражає річ або систему взаємопов'язаних речей в сукупності всіх своїх сторін і зв'язків, від якої потерпають як чуттєво-конкретне (на емпіричному етапі) або як подумки-конкретне (на теоретичному етапі).

На основі цієї категорії розгортається діалектичний принцип конкретності, що включає ряд вимог:

а) «вивести» дане явище з його субстанціональної ознаки (головною, істотною боку) і відтворити його як діалектично розчленоване ціле;

б) простежити переломлення загального в одиничному, сутності в явищах, закону в його модифікаціях;

в) врахувати різноманітні умови місця, часу та інші обставини, що змінюють буття цього предмета;

г) виявити специфічний механізм взаємозв'язку загального і одиничного;

д) розглянути даний предмет в складі більш широкого цілого, елементом якого він є.

4. Історизм – філософський, діалектичний принцип, який є методологічним виразом саморозвитку дійсності в плані його спрямованості по осі часу у вигляді цілісної безперервності та єдності таких станів (тимчасових періодів) як минуле, сьогодення і майбутнє.

Даний принцип включає в себе наступні основні вимоги:

а) вивчення справжнього, сучасного стану предмета дослідження;

б) реконструкція минулого – розгляд генезису, виникнення останнього і основних етапів його історичного руху;

в) передбачення майбутнього, прогнозування тенденцій подальшого розвитку предмета.

5. Протиріччя принцип – діалектичний принцип, який має основою реальні суперечності речей і зводиться до наступних основних вимог:

а) виявлення предметного протиріччя;

- б) всебічний аналіз однієї з протилежних сторін даного протиріччя;
- в) дослідження іншої протилежності;
- г) розгляд предмета як єдності (синтезу) протилежностей в цілому на основі знання кожної з них;
- д) визначення місця протиріччя в системі інших суперечностей предмета;
- е) простеження етапів розвитку даного протиріччя;
- ж) аналіз механізму вирішення протиріччя як процесу і внаслідок його розгортання і загострення.

Діалектичні протиріччя в мисленні, що відображають реальні суперечності, необхідно відрізнити від так званих «логічних» суперечностей, які висловлюють плутанину і непослідовність думки і заборонені законами формальної логіки.

При невірній реалізації та застосування принципів діалектики можливі численні спотворення їх вимог, а значить, відхилення від шляху до істини і виникнення помилок. Це, зокрема, об'єктивізм і суб'єктивізм (в різноманітних своїх формах); однібічність або суб'єктивістське об'єднання випадково «вирваних» сторін предмета; ігнорування його сутності або підміна її другорядними, несуттєвими моментами; абстрактний підхід до предмету без врахування певних умов місця, часу та інших обставин; некритичний його розгляд; модернізація або архаїзація минулого; ототожнення (змішання) передумов виникнення предмета з ним самим; розуміння вирішення протиріччя як «нейтралізації» його сторін і ряд інших.

II. Загальні методи дослідження, які отримали широкий розвиток і застосування в сучасній науці. Вони виступають в якості своєрідної «проміжної методології» між філософією та фундаментальними теоретико-методологічними положеннями спеціальних наук. До загальнонаукових понять найчастіше відносять такі поняття, як «інформація», «модель», «структура», «функція», «система», «елемент», «оптимальність», «ймовірність» та ін.

На основі загальнонаукових понять і концепцій формулюються відповідні методи і принципи пізнання, які і забезпечують

зв'язок і оптимальну взаємодію філософії із спеціально-науковим знанням і його методами.

До числа загальнонаукових методів відносяться системний і структурно-функціональний, кібернетичний, імовірнісний, моделювання, формалізація і ряд інших.

Важлива роль загальнонаукових методів полягає в тому, що в силу свого «проміжного характеру» вони опосередковують взаємоперехід філософського і конкретно-наукового знання (а також відповідних методів). Справа в тому, що перше не накладається чисто зовнішнім, безпосереднім чином на друге. Тому спроби відразу, «в упор» висловити спеціально-науковий зміст мовою філософських категорій бувають, як правило, неконструктивними і малоефективними.

III. Конкретнонаукові методи – сукупність способів, принципів пізнання, дослідницьких прийомів і процедур, що застосовуються в тій чи іншій науці, відповідної даної основної форми руху матерії. Це методи механіки, фізики, хімії, біології та соціально-гуманітарних наук.

IV. Дисциплінарні методи – система прийомів, що застосовуються в тій чи іншій науковій дисципліні, що входить в яку-небудь галузь науки, або яка виникла на стиках наук. Кожна фундаментальна наука представляє собою комплекс дисциплін, які мають свій специфічний предмет і свої своєрідні методи дослідження.

V. Методи міждисциплінарного дослідження як сукупність ряду синтетичних, інтегративних способів (що виникли як результат поєднання елементів різних рівнів методології), націлених головним чином на стики наукових дисциплін. Широке застосування ці методи знайшли в реалізації комплексних наукових програм.

Тобто, методологія не може бути зведена до якогось одного, навіть «дуже важливого методу». «Вчений ніколи не повинен покладатися на якесь єдине вчення, ніколи не повинен обмежувати методи свого мислення однією-єдиною філософією»⁴⁴. Методо-

---

⁴⁴ Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое. – М., 1989. С. 85.

логія не є також проста сума окремих методів, їх «механічна єдність». Методологія – складна, динамічна, цілісна, субординована система способів, прийомів, принципів різних рівнів, сфер дії, спрямованості, евристичних можливостей, змістів, структур і т.д.⁴⁵

Безперечним вважається, що стратегічні методологічні положення і принципи знаходять своє тактичне втілення в методах дослідження.

У науковому дослідженні часто застосовують метод критичного аналізу наукової і методичної літератури, практичного досвіду, як того потребує рівень методики і техніки дослідження. У подальшій роботі широко використовуються такі методи: спостереження, бесіда, анкетування, рейтинг, моделювання, контент-аналіз, експеримент та ін.

Вибір конкретних методів дослідження диктується характером фактичного матеріалу, умовами і метою конкретного дослідження. Методи є упорядкованою системою, в якій визначається їх місце відповідно до конкретного етапу дослідження, використання технічних прийомів і проведення операцій з теоретичним і фактичним матеріалом у заданій послідовності.

В одній і тій же науковій галузі може бути кілька методик (комплексів методів), які постійно вдосконалюються під час наукової роботи. Найскладнішою є методика експериментальних досліджень, як лабораторних, так і польових. У різних наукових галузях використовуються методи, що збігаються за назвою, наприклад, анкетування, тестування, шкалювання, однак цілі і методика їх реалізації різні.

Як вже неодноразово згадувалося у літературі – навіть на даний час класифікація методів розроблена надто слабо.

Досить поширеним є поділ основних типів методів за двома ознаками: **мети і способу реалізації**.

За першою ознакою виділяються так звані **первинні методи**, що використовуються з метою збору інформації, вивчення джерел, спостереження, опитування та ін.

---

⁴⁵ Кохановский В. П., Золотухина Е. В., Лешкевич Т. Г., Фатхи Т. Б. Философия для аспирантов: Учебное пособие. Изд. 2-е – Ростов н/Д: "Феникс", 2003. – 448 с. (Серия "Высшее образование".) – С. 300 – 319.

Вторинні методи використовуються з метою обробки та аналізу отриманих даних – кількісний та якісний аналіз даних, їх систематизація, шкалювання та ін.

Третій тип представлений **верифікаційними** методами і прийомами, що дають змогу перевірити отримані результати. Вони зводяться також до у кількісного та якісного аналізу даних на основі виміру співвіднесення постійних і змінних чинників.

За ознакою способу реалізації розрізняють **логіко-аналітичні, візуальні та експериментально-ігрові методи**.

До перших належать традиційні методи *дедукції та індукції*, що різняться вихідним етапом аналізу. Вони доповнюють один одного і можуть використовуватися з метою верифікації – перевірки істинності гіпотез і висновків.

Візуальні, або графічні, методи – графи, схеми, діаграми, картограми та ін. дають змогу отримати синтезоване уявлення про досліджуваний об'єкт і водночас наочно показати його складові, їхню питому вагу, причинно-наслідкові зв'язки, інтенсивність розподілу компонентів у заданому об'ємі. Ці методи тісно пов'язані з комп'ютерними технологіями.

Експериментально-ігрові методи безпосередньо стосуються реальних об'єктів, які функціонують у конкретній ситуації, і призначаються для прогнозування результатів. З ними пов'язаний цілий розділ математики – «теорія ігор»; з їх допомогою вивчаються ситуації в політичних, економічних, воєнних питаннях. Вони використовуються у психології («трансакційний аналіз»), соціології («управління враженнями», «соціальна інженерія»), в методиці нетрадиційного навчання.

У прикладних аспектах гуманітарних наук доцільно використовувати *математичні методи*. Математичний апарат теорії ймовірностей дає можливість вивчати масові явища в соціології, лінгвістиці. Математичні методи відіграють важливу роль при обробці статистичних даних, моделюванні. Однак при цьому слід зважати на різницю в природі об'єктів і категорій гуманітарних, природничих і математичних наук. Проблема полягає у визначенні конкретної гуманітарної сфери, в якій застосування математичних методів дає результати.

Інколи методи поділяють на групи відповідно до їх функціональних можливостей:

- *етапні*, тобто пов'язані з певними етапами дослідження,
- *універсальні*, які використовують на всіх етапах.

До першої групи відносять спостереження, експеримент, а до другої – абстрагування, узагальнення, дедукцію та індукцію та ін.

Розрізняють **методи теоретичних та емпіричних досліджень**. Такий розподіл методів завжди умовний, оскільки з розвитком пізнання один науковий метод може переходити з однієї категорії в іншу.

Поряд з викладеним вище, слід додати, що існують і інші підстави класифікації методів наукових досліджень. Обґрунтуємо нашу тезу.

Багато вчених дотримуються думки, що всі методи наукового пізнання поділяють на *загальні й спеціальні*, адже більшість соціальних проблем конкретних наук і навіть окремі етапи їх дослідження потребують застосування *спеціальних* методів вирішення. Вони мають специфічний характер і вивчаються, розробляються та вдосконалюються в конкретних, спеціальних науках. Вони ніколи не бувають довільними, оскільки визначаються характером досліджуваного об'єкта.

Загальні методи наукового пізнання, на відміну від спеціальних, використовуються в дослідницькому процесі в різноманітних науках.

Загальні методи наукового пізнання умовно поділяють на три великі групи:

- методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент);
- методи, що використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання та ін.);
- методи, що використовуються на теоретичному рівні дослідження (сходження від абстрактного до конкретного, системний, структурно-діяльнісний метод).

Методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент).

Спостереження – систематичне цілеспрямоване вивчення об'єкта. Це найелементарніший метод, який є, як правило, складовою інших емпіричних методів.

Щоб стати основою наступних теоретичних і практичних дій, спостереження мусить відповідати таким вимогам:

- задуманості заздалегідь (спостереження проводиться для певного, чітко поставленого завдання);
- планомірності (виконується за планом, складеним відповідно до завдання спостереження);
- цілеспрямованості (спостерігаються лише певні сторони явища, котрі викликають інтерес при дослідженні);
- активності (спостерігач активно шукає потрібні об'єкти, риси явища);
- систематичності (спостереження ведеться безперервно або за певною системою).

Спостереження, як метод пізнання, дає змогу отримати первинну інформацію про об'єкт дослідження у вигляді сукупності емпіричних тверджень.

Порівняння – один із найпоширеніших методів пізнання. Це процес встановлення подібності або відмінності предметів та явищ дійсності, а також знаходження загального, притаманного двом або кільком об'єктам.

Метод порівняння дасть результат, якщо відповідатиме таким основним вимогам:

- можна порівнювати лише ті явища, між якими є певна об'єктивна спільність;
- порівняння необхідно здійснювати за найсуттєвішими, найважливішими (в межах конкретного пізнавального завдання) рисами.

Інформацію про об'єкт можна отримати двома шляхами:

- безпосередній результат порівняння (первинна інформація);
- результат обробки первинних даних (вторинна або похідна інформація).

Найпоширенішим і найважливішим способом такої обробки є *умовивід* за аналогією. Об'єкти чи явища можуть порівнюватися безпосередньо або опосередковано через їх порівняння з будь-яким іншим об'єктом (еталоном). У першому випадку отримують якісні

результати (більше-менше, вище-нижче). Порівняння ж об'єктів з еталоном надає можливість отримати кількісні характеристики. Такі порівняння називають вимірюванням.

Вимірювання – це процедура визначення числового значення певної величини за допомогою одиниці виміру. Цінність цієї процедури полягає в тому, що вона дає точні, кількісно визначені відомості про об'єкт. При вимірюванні необхідні такі основні елементи: об'єкт вимірювання, еталони, вимірювальні прилади, методи вимірювання.

Експеримент – це такий метод вивчення об'єкта, який пов'язаний з активним і цілеспрямованим втручанням дослідника в природні умови існування предметів і явищ або створенням штучних умов, необхідних для виявлення його відповідної властивості.

Експериментальне вивчення об'єктів порівняно зі спостереженням має такі переваги:

- у процесі експерименту можна вивчати явища у «чистому вигляді», звільнившись від побічних факторів, які затіняють основний процес;
- в експериментальних умовах можна дослідити властивості об'єктів;
- експеримент можна повторювати, тобто є можливість проводити дослід стільки разів, скільки це необхідно.

Дослідження об'єкта проводиться поетапно: на кожному етапі застосовуються найдоцільніші методи відповідно до конкретного завдання. На етапі збору фактичного матеріалу і його первинної систематизації використовують методи **опитування** (анкетування, інтерв'ювання) і **експертних оцінок**, а також **лабораторні експерименти** (спостереження за документованими джерелами інформації, тестування) і **польові експерименти**, такі як відсторонене і приховане спостереження, а також «включене» спостереження – співучасть у дослідженні.

Опитування дає змогу отримати як фактичну інформацію, так і оцінні дані, проводиться в усній або письмовій формі. При створенні анкети або плану інтерв'ю важливо сформулювати запитання так, щоб вони відповідали поставленій меті. Анкета може

включати декілька блоків питань, пов'язаних не лише з рівнем періодичності використання тих чи інших засобів, а й оцінкою об'єкта дослідження.

Різновидом вибіркового опитування є *тестування*, яке проводиться з метою виявлення суттєвих ознак об'єкта, засобів його функціонування, використовується в лабораторних експериментах, коли масове опитування через анкетування неможливе. Тестування інколи проводять двічі – на початковому етапі дослідження, де воно виконує діагностичну функцію, і при завершенні дослідження, де воно виконує верифікаційну функцію. Тести складають так, щоб однозначно виявити ті чи інші властивості опитуваних.

Розрізняють *формальні і неформальні ситуації* тестування, у ході перших передбачають отримати відповіді на стереотипні запитання, другі проводять у формі бесіди на тему. Головною умовою при цьому є створення атмосфери психологічного комфорту й довіри. Тестування, на відміну від інших методів, дає змогу виявити індивідуальні характеристики об'єкта дослідження.

Необхідно дотримуватися принципу *репрезентативності* – достатності фактичного матеріалу. Так, якщо вивчаються характерні риси молоді, то вибірка має включати всі групи молоді – учнів і не учнів, міську і сільську молодь, яка проживає в різних регіонах країни. При недотриманні цих умов репрезентативність вибірки і мета дослідження не будуть досягнуті. Необхідно мати уявлення про *генеральну і вибірку сукупність*.

Метод експертних оцінок використовується для отримання змінних емпіричних даних. Проводиться опитування спеціальної групи експертів (5–7 осіб) з метою визначення певних змінних величин, які необхідні для оцінки досліджуваного питання. Експерти підбираються за ознакою їх формального професійного статусу – посади, наукового ступеня, стажу роботи та ін.

На другому етапі дослідження, методи, що використовують, мають інше цільове призначення – обробку отриманих даних, встановлення залежності кількісних та якісних показників аналізу, інтерпретацію їхнього змісту. Вибір і послідовність методів визначаються послідовністю обробки даних.

На даному етапі широко використовуються методи статистичного аналізу: кореляційний, факторний аналіз, метод імплікаційних шкал, контент-аналіз та ін.

Кореляційний аналіз – це процедура для вивчення співвідношення між незалежними змінними. Зв'язок між цими величинами виявляється у взаємній погодженості спостережуваних змін. Обчислюється коефіцієнт кореляції. Чим вищим є коефіцієнт кореляції між двома змінними, тим точніше можна прогнозувати значення однієї з них за значенням інших.

Факторний аналіз дає можливість встановити багатомірні зв'язки змінних величин за кількома ознаками. На основі парних кореляцій, отриманих у результаті кореляційного аналізу, одержують набір нових, укрупнених ознак – факторів. У результаті послідовної процедури отримують фактори другого, третього та інших рівнів. Факторний аналіз дає змогу подати отримані результати в узагальненому вигляді.

Метод імплікаційних шкал – це наочна форма виміру та оцінки отриманих даних, які градуюються за кількістю або інтенсивністю ознак. Шкали класифікуються за типами або рівнем виміру. Прості шкали дають однозначну оцінку тієї чи іншої ознаки. Серію шкал (так звану батарею) можна перетворити в єдину шкалу значень окремих ознак. Ця процедура називається *шкалюванням*.

Контент-аналіз посідає особливе місце в системі методів другого етапу дослідження, оскільки він допомагає дати інтерпретацію змісту інформації через кількісні показники. Останнім часом контент-аналіз розуміють як якісно-кількісний аналіз змісту сукупності текстового масиву. Контент-аналіз на доповнення до традиційних методів логіко-аналітичного аналізу застосовують переважно до текстових масивів (опублікованих і неопублікованих), а не конкретних текстів.

Суть методу полягає в знаходженні і виділенні в тексті певних смислових понять, одиниць аналізу, що являють інтерес для дослідника, а також визначенні частоти їх застосування в документі залежно від змісту. Ретельний підрахунок за кожною одиницею спостереження з обов'язковим урахуванням частоти її вживаності у тексті дає змогу виявити закономірності, об'єктивовані в документі, які традиційними методами вивчити не можна.

Методи, що застосовуються на емпіричному й теоретичному рівнях досліджень

До методів, що застосовують на емпіричному й теоретичному рівнях досліджень, відносять, як правило, абстрагування, аналіз і синтез, індукцію та дедукцію, моделювання та ін.

Абстрагування має в розумовій діяльності універсальний характер, оскільки кожний крок думки пов'язаний саме з цим процесом або з використанням його результатів. Зміст цього методу полягає в уявному відході від несуттєвих властивостей, зв'язків, відношень предметів і в одночасному виділенні, фіксуванні однієї чи кількох найважливіших рис, які особливо цікавлять дослідника.

Розрізняють процес абстрагування і результат абстрагування, що називається *абстракцією*.

Під *результатом абстрагування* розуміють знання про деякі сторони об'єктів. *Процес абстрагування* – це сукупність операцій, які приводять до отримання такого результату (абстракції). Прикладом абстракції можуть служити численні поняття, якими оперує людина не лише в науці, а й у повсякденному житті: дерево, дім, дорога, книга та ін. Абстрагування дає змогу замінити у пізнанні складне простим, але таким простим, яке відбиває основне в цьому складному.

Процес абстрагування в системі логічного мислення тісно пов'язаний з іншими методами дослідження і передусім з *аналізом і синтезом*.

Аналіз – це метод пізнання, який дає змогу поділити предмет на частини. Синтез, навпаки, є наслідком з'єднання окремих частин чи рис предмета в єдине ціле.

Аналіз та синтез взаємопов'язані, вони являють собою єдність протилежностей. Залежно від рівня пізнання об'єкта та глибини проникнення в його сутність застосовуються аналіз і синтез різного роду.

Прямий, або емпіричний, аналіз і синтез використовуються на стадії поверхового ознайомлення з об'єктом. При цьому здійснюється виділення окремих частин об'єкта, виявлення його властивостей, проводяться найпростіші вимірювання, фіксація безпосеред-

ніх даних, що лежать на поверхні. Цей вид аналізу і синтезу дає можливість пізнати явище, однак для проникнення в його сутність він недостатній.

Зворотний, або елементарно-теоретичний, аналіз і синтез широко використовуються для вивчення сутності досліджуваного явища. Тут операції аналізу і синтезу базуються на деяких теоретичних міркуваннях, тобто припущеннях і причинно-наслідкових зв'язках різноманітних явищ.

Найглибше проникнути в сутність об'єкта дає змогу *структурно-генетичний* аналіз і синтез. При цьому поглиблено вивчають причинно-наслідкові зв'язки. Цей тип аналізу і синтезу потребує виділення в складному явищі таких елементів, таких ланцюгів, які є центральними, головними, що вирішальне впливають на всі інші сторони об'єкта.

Індукція та дедукція.

Дедуктивною називають таку розумову конструкцію, в якій висновок щодо якогось елементу множини робиться на підставі знання загальних властивостей всієї множини. Змістом дедукції як методу пізнання є використання загальних наукових положень при дослідженні конкретних явищ.

Під *індукцією* розуміють перехід від часткового до загального, коли на підставі знання про частину предметів класу робиться висновок стосовно класу в цілому. Дедукція та індукція – взаємопротилежні методи пізнання.

Є кілька варіантів установаження наслідкового зв'язку між методами наукової індукції:

- метод єдиної подібності. Якщо два чи більше випадків досліджуваного явища мають лише одну загальну обставину, а всі інші обставини різні, то саме ця подібна обставина є причиною явища, яке розглядається;
- метод єдиної розбіжності. Якщо випадок, у якому досліджуване явище настає, і випадок, в якому воно не настає, в усьому подібні і відрізняються тільки однією обставиною, то саме ця обставина, наявна в одному випадку і якої немає в іншому, є причиною явища, котре досліджується;

- об'єднаний метод подібності і розбіжності – комбінація двох перших методів;
- метод супутніх змін: коли виникнення або зміна одного явища викликає певну зміну іншого явища, то обидва вони перебувають у причинному зв'язку між собою;
- метод решт: якщо складне явище викликане складною причиною, котра являє собою сукупність певних обставин, і відомо, що деякі з них є причиною частини явища, то решта цього явища викликається обставинами, що залишилися.

Методи теоретичних досліджень

Серед методів теоретичних досліджень слід, передусім, назвати **історичний, термінологічний, функціональний, системний, когнітивний, моделювання та ін.**, зміст яких розкрито у попередніх розділах.

До методів теоретичного дослідження слід віднести:

Метод сходження від абстрактного до конкретного – це загальна форма руху наукового пізнання, закон відображення дійсності і мислення.

Згідно з цим методом мислення бере свій початок від конкретного в дійсності до абстрактного в мисленні і від нього – до конкретного в мисленні.

Метод ідеалізації – конструювання подумки об'єктів, яких немає в дійсності або які практично нездійсненні. Мета ідеалізації: позбавити реальні об'єкти деяких притаманних їм властивостей і наділити (подумки) ці об'єкти певними нереальними і гіпотетичними властивостями. При цьому мета досягається завдяки:

- багатоступінчастому абстрагуванню;
- переходу думки до кінцевого випадку розвитку якоїсь властивості;
- простому абстрагуванню.

Формалізація – метод вивчення різноманітних об'єктів шляхом відображення їхньої структури в знаковій формі за допомогою штучних мов, наприклад мовою математики.

Переваги формалізації:

- вона забезпечує узагальненість підходу до вирішення проблем;

- символіка надає стислості та чіткості фіксації значень;
- однозначність символіки (уникаємо багатозначності звичайної мови);
- дає змогу формувати знакові моделі об'єктів і замінювати вивчення реальних речей і процесів вивченням цих моделей.

Аксиоматичний метод – метод побудови наукової теорії, за якою деякі твердження приймаються без доведень, а всі інші знання виводяться з них відповідно до певних логічних правил.

Як заявлялося вище, представлені класифікації методів наукових досліджень є сенс доповнити ще однією, яка їх поділяє на емпіричні та загально-логічні методи.

Емпіричний метод наукового дослідження та його форми

Емпіричне (те, що сприймається органами чуття) пізнання здійснюється в процесі досвіду, що розуміється в самому широкому сенсі, тобто як взаємодія суб'єкта з об'єктом, при якому суб'єкт не тільки пасивно відображає об'єкт, а й активно змінює, перетворює його.

Емпіричний метод полягає в послідовному здійсненні наступних п'яти операцій: спостереження, вимірювання, моделювання, прогнозування, перевірка прогнозу.

У науці основними формами емпіричного дослідження є спостереження і експеримент. Крім того, до них відносять також численні вимірювальні процедури, які хоча і ближче примикають до теорії, все ж здійснюються саме в рамках емпіричного пізнання і особливо експерименту.

Вихідної емпіричної процедурою служить спостереження, так як воно входить і в експеримент і в вимірювання, в той час як самі спостереження можуть проводитися поза експерименту і не припускати вимірювань.

1. Спостереження – цілеспрямоване вивчення предметів, що спирається в основному на дані органів почуттів (відчуття, сприйняття, уявлення). У ході спостереження отримуються знання не тільки про зовнішні сторони об'єкта пізнання, але – в якості кінцевої мети – про його істотні властивості і відносини.

Поняття методи і прийоми часто вживаються як синоніми, але нерідко і розрізняються, коли методами називають більш складні пізнавальні процедури, які включають в себе цілий набір різних прийомів дослідження.

Спостереження може бути безпосереднім і опосередкованим різними приладами і технічними пристроями (мікроскопом, телескопом, фото-і кінокамерою та ін.) З розвитком науки спостереження стає все більш складним і опосередкованим.

Основні вимоги до наукового спостереження: однозначність задуму; наявність системи методів і прийомів; об'єктивність, тобто можливість контролю шляхом або повторного спостереження, або за допомогою інших методів (наприклад, експерименту).

Зазвичай спостереження включається в якості складової частини в процедуру експерименту. Важливим моментом спостереження є інтерпретація його результатів – розшифровка показань приладів, кривої на осцилографі, на електрокардіограмі і т. д.

Пізнавальним підсумком спостереження є опис – фіксація засобами природної і штучної мови вихідних відомостей про досліджуваний об'єкт: схеми, графіки, діаграми, таблиці, малюнки і т. д. Спостереження тісно пов'язане з вимірюванням, яке є процес знаходження відношення даної величини до іншої однорідної величини, прийнятої за одиницю виміру. Результат вимірювання виражається числом.

Особливу трудність спостереження представляє в соціально-гуманітарних науках, де його результати в більшій мірі залежать від особистості спостерігача, його життєвих установок і принципів, його зацікавленого ставлення до досліджуваного предмета.

У ході спостереження дослідник завжди керується певною ідеєю, концепцією або гіпотезою. Він не просто реєструє будь-які факти, а свідомо відбирає ті з них, які або підтверджують, або спростовують його ідеї.

При цьому дуже важливо відібрати найбільш репрезентативну, тобто найбільш представницьку групу фактів у їх взаємозв'язку. Інтерпретація спостереження також завжди здійснюється за допомогою певних теоретичних положень.

2. Експеримент – активне і цілеспрямоване втручання у перебіг досліджуваного процесу, відповідну зміну об'єкта або його відтворення в спеціально створених і контрольованих умовах.

Таким чином, в експерименті об'єкт або відтворюється штучно, або ставиться в певним чином задані умови, що відповідають цілям дослідження. У ході експерименту досліджуваний об'єкт ізолюється від впливу побічних обставин, які затемнюють його сутність і представляється в чистому вигляді. При цьому конкретні умови експерименту не тільки задаються, але і контролюються, модернізуються, багаторазово відтворюються.

Кожен науковий експеримент завжди направляються будь-якою ідеєю, концепцією, гіпотезою. Дані експерименту завжди так чи інакше теоретично навантажені – від його постановки до інтерпретації його результатів.

Основні особливості експерименту:

а) більш активне (ніж при спостереженні) ставлення до об'єкта, аж до його зміни і перетворення;

б) багаторазова відтворюваність досліджуваного об'єкта за бажанням дослідника;

в) можливість виявлення таких властивостей явищ, які не спостерігаються в природних умовах;

г) можливість розгляду явища в чистому вигляді шляхом ізоляції його від ускладнюючих і маскуючих його хід обставин або шляхом зміни, варіювання умов експерименту;

д) можливість контролю за поведінкою об'єкта дослідження і перевірки результатів.

Основні стадії здійснення експерименту: планування і побудова (його мета, тип, засоби, методи проведення); контроль; інтерпретація результатів.

Експеримент має дві взаємопов'язані функції: досвідчена перевірка гіпотез і теорій, а також формування нових наукових концепцій. Залежно від цих функцій виділяють експерименти: дослідницькі (пошукові), перевірочні (контрольні), які відтворюють, ізолюючи.

За характером об'єктів виділяють фізичні, хімічні, біологічні, соціальні експерименти. Важливе значення в сучасній науці має вирішальний експеримент, метою якого служить спростування однієї

і підтвердження іншої з двох (або декількох) концепцій, що змагаються.

Це розходження відносно: експеримент, задуманий як підтверджуючий, може за результатами виявитися спростувальним і навпаки. Але в будь-якому випадку експеримент полягає в постановці конкретних питань природі, відповіді на які повинні дати інформацію про її закономірності.

Один з простих типів наукового експерименту – *якісний експеримент*, що має на меті встановити наявність або відсутність передбачуваного гіпотезою або теорією явища. Більш складний кількісний експеримент, що виявляє кількісну визначеність якої-небудь властивості досліджуваного явища.

Широке поширення в сучасній науці отримав *уявний експеримент* – система розумових процедур, що проводяться над ідеалізованими об'єктами. Уявний експеримент – це теоретична модель реальних експериментальних ситуацій. Тут учений оперує не реальними предметами і умовами їх існування, а їх концептуальними образами.

Все ширше розвиваються *соціальні експерименти*, які сприяють впровадженню в життя нових форм соціальної організації та оптимізації управління суспільством. Об'єкт соціального експерименту, в ролі якого виступає певна група людей, є одним з учасників експерименту, з інтересами якого доводиться рахуватися, а сам дослідник виявляється включеним в досліджувану їм ситуацію.

3. Порівняння – пізнавальна операція, що лежить в основі суджень про подібність або відмінність об'єктів. За допомогою порівняння виявляються якісні та кількісні характеристики предметів.

Порівняти – це зіставити одне з іншим з метою виявити їх співвідношення. Найпростіший і важливий тип відносин, що виявляються шляхом порівняння, – це відносини тотожності і відмінності.

Слід мати на увазі, що порівняння має сенс тільки в сукупності однорідних предметів, що утворюють клас. Порівняння предметів в класі здійснюється за ознаками, істотним для даного розгляду, при цьому предмети, порівнювані за однією ознакою, можуть бути непорівнянні по іншому.

Порівняння є основою такого логічного прийому, як аналогія, і служить вихідним пунктом порівняльно-історичного методу.

Це той метод, за допомогою якого шляхом порівняння виявляється загальне і особливе в історичних та інших явищах, досягається пізнання різних ступенів розвитку одного і того ж явища або різних співіснуючих явищ.

Цей метод дозволяє виявити і зіставити рівні у розвитку досліджуваного явища, що відбулися зміни, визначити тенденції розвитку. Наукові методи теоретичного дослідження

1. **Формалізація** – відображення змістовного знання в знаково-символічному вигляді. Формалізація базується на розрізненні природних і штучних мов. Вираз мислення в природній мові можна вважати першим кроком формалізації. Природні мови як засіб спілкування характеризуються багатозначністю, багатогранністю, гнучкістю, неточністю, образністю та ін. Це відкрита, безперервно змінювана система, яка постійно набуває новий зміст і значення.

Подальше поглиблення формалізації пов'язане з побудовою штучних (формалізованих) мов, призначених для більш точного і суворого виразу знання, ніж природна мова, з метою виключити можливість неоднозначного розуміння – що характерно для природної мови (мова математики, логіки, хімії та ін.)

Символічні мови математики та інших точних наук переслідують не лише мету скорочення запису – це можна зробити за допомогою стенографії. Мова формул штучної мови стає інструментом пізнання. Він відіграє таку ж роль в теоретичному пізнанні, як мікроскоп і телескоп в емпіричному пізнанні.

Саме використання спеціальної символіки дозволяє усунути багатозначність слів звичайної мови. У формалізованих міркуваннях кожен символ суворо однозначний.

Як універсальний засіб для комунікації та обміну думками та інформацією мова виконує безліч функцій.

Важливе завдання логіки та методології – як можна точніше передати і перетворити існуючу інформацію і тим самим усунути деякі недоліки природної мови. Для цього і створюються штучні формалізовані мови. Такі мови використовуються насамперед у на-

уковому пізнанні, а в останні роки вони знайшли поширення в програмуванні і алгоритмізації різних процесів за допомогою комп'ютерів.

Перевага штучних мов полягає насамперед у їх точності, однозначності, а найголовніше – в можливості представлення звичайного змістовного міркування за допомогою обчислення.

Значення формалізації в науковому пізнанні полягає в наступному.

- Вона дає можливість аналізувати, уточнювати, визначати і роз'яснювати (експлікувати) поняття. Повсякденні уявлення (виражаються в розмовній мові), хоча і здаються більш ясними і очевидними з точки зору здорового глузду, виявляються невідповідними для наукового пізнання в силу їхньої невизначеності, неоднозначності і неточності.

- Вона набуває особливу роль при аналізі доказів. Подання доказів у вигляді послідовності формул, одержуваних з вихідних за допомогою точно зазначених правил перетворення, надає їм необхідну суворість і точність.

- Вона служить основою для процесів алгоритмізації і програмування обчислювальних пристроїв, а тим самим і комп'ютеризації не тільки науково-технічного, але й інших форм знання.

При формалізації міркування про об'єкти переносяться в площину оперування зі знаками (формулами). Відносини знаків замінюють собою висловлювання про властивості і відносинах предметів.

Таким шляхом створюється узагальнена знакова модель деякої предметної області, що дозволяє виявити структуру різних явищ і процесів при відволіканні від якісних, змістовних характеристик останніх.

Головне в процесі формалізації полягає в тому, що над формулами штучних мов можна робити операції, отримувати з них нові формули і співвідношення.

Тим самим операції з думками про предмети замінюються діями зі знаками і символами. Формалізація в цьому сенсі являє собою логічний метод уточнення змісту думки за допомогою

уточнення її логічної форми. Але вона не має нічого спільного з абсолютизацією логічної форми по відношенню до змісту.

Формалізація, таким чином, є узагальнення форм різних за змістом процесів, абстрагування цих форм від їх змісту. Вона уточнює зміст шляхом виявлення його форми і може здійснюватися з різним ступенем повноти.

2. Аксиоматичний метод – один із способів дедуктивної побудови наукових теорій, при якому:

а) формулюється система основних термінів науки;

б) з цих термінів утвориться деяка безліч аксіом (постулатів) – положень, які не потребують доказів і є вихідними, з яких виводяться всі інші твердження цієї теорії за певними правилами;

в) формулюється система правил виводу, що дозволяє перетворювати вихідні положення і переходити від одних положень до інших, а також вводити нові терміни (поняття) в теорію;

г) здійснюється перетворення постулатів за правилами, що дає можливість з обмеженого числа аксіом отримувати безліч доказових положень – теорем.

Таким чином, для виведення теорем з аксіом формулюються спеціальні правила виводу.

Всі поняття теорії, крім первісних, вводяться за допомогою визначень, що виражають їх через раніше введені поняття.

Отже, доказ в аксиоматичному методі – це деяка послідовність формул, кожна з яких або є аксіома, або виходить з попередніх формул по якомусь правилу виведення.

Аксиоматичний метод – лише один з методів побудови наукового знання. Він має обмежене застосування, оскільки вимагає високого рівня розвитку аксіоматизованої змістовної теорії.

3. Гіпотетико-дедуктивний метод. Його сутність полягає в створенні системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких в кінцевому рахунку виводяться твердження про емпіричні факти.

Цей метод тим самим заснований на виведенні (дедукції) висновків з гіпотез та інших посилок, справжнє значення яких невідомо. Тому висновки тут носять імовірнісний характер.

Такий характер висновку пов'язаний ще й з тим, що у формуванні гіпотези бере участь і здогад, і інтуїція, і уява, і індуктивне узагальнення, не кажучи вже про досвід, кваліфікацію та талант

вченого. А всі ці фактори майже не піддаються суворо логічному аналізу.

Вихідні поняття: *гіпотеза (припущення)* – положення, висунуте на початку попереднього умовного пояснення деякого явища або групи явищ; припущення про існування певного явища. Істинність такого допущення невизначена, воно проблематичне.

Дедуція (виведення): а) у самому загальному змісті – це перехід в процесі пізнання від загального до приватного (одиночного), виведення останнього з першого; б) в спеціальному сенсі – процес логічного висновку, тобто переходу за певними правилами логіки від деяких даних припущень (посилок) до їх наслідків (висновків).

Загальна структура гіпотетико-дедуктивного методу (або методу гіпотез):

- Ознайомлення з фактичним матеріалом, що вимагає теоретичного пояснення, і спроба такого з допомогою вже існуючих теорій і законів. Якщо ні, то:

- Висування здогаду (припущення) про причини і закономірності даних явищ за допомогою багатьох логічних прийомів.

- Оцінка серйозності припущень і відбір з безлічі здогадок найбільш вірогідної.

При цьому гіпотеза перевіряється на: а) логічну несуперечність; б) сумісність з фундаментальними теоретичними принципами даної науки (наприклад, з законом збереження і перетворення енергії).

Однак слід мати на увазі, що в періоди наукових революцій руйнуються саме фундаментальні принципи і виникають божевільні ідеї, які не виведені з цих принципів.

• Виведення з гіпотези (зазвичай дедуктивним шляхом) наслідків з уточненням її змісту.

• Експериментальна перевірка виведених з гіпотези наслідків. Тут гіпотеза або отримує експериментальне підтвердження, або спростовується. Однак підтвердження не гарантує її істинності в цілому (або хибності).

З логічної точки зору гіпотетико-дедуктивний метод являє собою ієрархію гіпотез, ступінь абстрактності й загальності яких зростає в міру віддалення від емпіричного базису.

На самому верху розташовуються гіпотези, що мають найбільш загальний характер і тому володіють найбільшою логічною силою. З них як посилок виводяться гіпотези нижчого рівня. На самому нижчому рівні перебувають гіпотези, які можна зіставити з емпіричною дійсністю.

Різновидом гіпотетико-дедуктивного методу можна вважати математичну гіпотезу, де в якості гіпотез виступають деякі рівняння, що представляють модифікацію раніше відомих і перевірених співвідношень. Змінюючи ці співвідношення, складають нове рівняння, що виражає гіпотезу, яка відноситься до недосліджених явищ.

Гіпотетико-дедуктивний метод є не стільки методом відкриття, скільки способом побудови і обґрунтування наукового знання, оскільки він показує, яким саме шляхом можна прийти до нової гіпотези. Вже на ранніх етапах розвитку науки цей метод особливо широко використовувався Галілеєм і Ньютоном.

Загально-логічні методи і прийоми пізнання

1. **Аналіз** – поділ об'єкта на складові частини з метою їх самостійного вивчення. Застосовується як в реальній (практика), так і в розумовій діяльності.

Види аналізу: механічне розчленовування; визначення динамічного складу; виявлення форм взаємодії елементів цілого; знаходження причин явищ; виявлення рівнів знання і його структури і т. п.

Аналіз не повинен упускати якість предметів. У кожній галузі знання є як би своя межа членування об'єкта, за яким ми переходимо в інший світ властивостей і закономірностей (атом, молекула і т. п.). Різновидом аналізу є також поділ класів (множин) предметів на підкласи – класифікація та періодизація.

2. **Синтез** – об'єднання – реальне або уявне – різних сторін, частин предмета в єдине ціле.

Результатом синтезу є абсолютно нове утворення, властивості якого є не тільки зовнішнє з'єднання властивостей компонентів, але також і результат їх внутрішнього взаємозв'язку і взаємозалежності.

Аналіз і синтез діалектично взаємопов'язані, але деякі види діяльності є переважно аналітичними (наприклад, аналітична хімія) або синтетичними (наприклад, синергетика).

3. Абстрагування.

Абстракція:

а) сторона, момент, частина цілого, фрагмент дійсності, щось нерозвинене, одностороннє, фрагментарне (абстрактне);

б) процес уявного відволікання від ряду властивостей і відносин досліджуваного явища з одночасним виділенням цікавлять пізнає суб'єкта в даний момент властивостей (абстрагування);

в) результат, який абстрагує діяльність мислення (абстракція у вузькому сенсі).

Це різного роду абстрактні предмети, якими є як окремо взяті поняття і категорії, так і їх системи (найбільш розвиненими з них є математика, логіка і філософія).

З'ясування того, які з розглянутих властивостей є суттєвими, а які другорядними, – головне питання абстрагування.

Питання про те, що в об'єктивній дійсності виділяється абстрагуючою роботою мислення, а від чого мислення відволікається, в кожному конкретному випадку вирішується в залежності насамперед від природи досліджуваного предмета, а також від завдань пізнання.

У ході свого історичного розвитку наука сходить від одного рівня абстрактності до іншого, більш високого.

Існують різні види абстракцій:

Абстракція ототожнення, в результаті якої виділяються загальні властивості і відносини досліджуваних предметів. Тут утворюються відповідні їм класи на основі встановлення рівності предметів в даних властивостях чи відносинах, здійснюється облік тождного в предметах і відбувається абстрагування від всіх відмінностей між ними.

Ізолююча абстракція – виділяються деякі властивості і відносини, які починають розглядатися як самостійні індивідуальні предмети.

Абстракція актуальної нескінченності в математиці – коли нескінченні безлічі розглядаються як кінцеві. Тут дослідник відво-

лікається від принципової неможливості зафіксувати і описати кожний елемент нескінченної множини, приймаючи таке завдання як вирішене.

Абстракція потенційної здійсненності – заснована на тому, що може бути здійснено будь-яке, але кінцеве число операцій в процесі математичної діяльності.

Абстракції розрізняються також по рівнях (порядкам). Абстракції від реальних предметів називаються абстракціями першого порядку. Абстракції від абстракцій першого рівня називаються абстракціями другого порядку і т. д. Найвищим рівнем абстракції характеризуються філософські категорії.

4. Ідеалізація найчастіше розглядається як специфічний вид абстрагування. Ідеалізація – це уявне конструювання понять про об'єкти, що не існують і не здійсненних у дійсності, але таких, для яких є прообрази в реальному світі.

У процесі ідеалізації відбувається граничне відвернення від усіх реальних властивостей предмета з одночасним введенням в зміст утворюваних понять ознак, не реалізованих в дійсності. В результаті утворюється так званий ідеалізований об'єкт, яким може оперувати теоретичне мислення при відображенні реальних об'єктів.

В результаті ідеалізації утворюється така теоретична модель, в якій характеристики і сторони пізнаваного об'єкта не тільки відвернені від фактичного емпіричного матеріалу, але і шляхом уявного конструювання виступають в більш різко і повно вираженому вигляді, ніж в самій дійсності.

Ідеалізований об'єкт у кінцевому рахунку виступає як відображення реальних предметів і процесів.

Утворивши за допомогою ідеалізації такого роду об'єктів теоретичні конструкти, можна і надалі оперувати ними в міркуваннях як реально існуючою річчю і будувати абстрактні схеми реальних процесів, що служать для більш глибокого їх розуміння.

Таким чином, ідеалізовані предмети не є чистими фікціями, що не мають відношення до реальної дійсності, а являють собою результат досить складного і опосередкованого її відображення.

Ідеалізований об'єкт представляє в пізнанні реальні предмети, але не по всіх, а лише за деякими жорстко фіксованими ознаками. Він є спрощеним і схематизованим образом реального предмета.

Теоретичні твердження, як правило, безпосередньо відносяться не до реальних об'єктів, а до ідеалізованих об'єктів, пізнавальна діяльність з якими дозволяє встановлювати істотні зв'язки і закономірності, недоступні при вивченні реальних об'єктів, взятих у всьому різноманітті їх емпіричних властивостей і відносин.

Ідеалізовані об'єкти – результат різних розумових експериментів, які спрямовані на реалізацію деякого нереалізованого в дійсності випадку. У розвинених наукових теоріях зазвичай розглядаються не окремі ідеалізовані об'єкти і їх властивості, а цілісні системи ідеалізованих об'єктів і їх структури.

5. Узагальнення – процес встановлення загальних властивостей і ознак предметів. Тісно пов'язане з абстрагуванням. Гносеологічною основою узагальнення є категорії загального і одиничного.

Загальне – філософська категорія, що відображає подібні, повторювані риси і ознаки, які належать кільком одиничним явищам або всім предметам даного класу.

Необхідно розрізняти два види загального:

а) *абстрактно-загальне* як проста однаковість, зовнішня схожість, поверхнева подібність ряду одиничних предметів (так звана абстрактно-загальна ознака). Даний вид загального, виділеного шляхом порівняння, грає в пізнанні важливу, але обмежену роль;

б) *конкретно-загальне* як закон існування і розвитку ряду одиничних явищ у їх взаємодії у складі цілого, як єдність в різноманітті. Даний вид загального виражає внутрішню, глибинну, повторювану у групи подібних явищ основу – сутність в її розвинутій формі, тобто закон.

Загальне невідривно від одиничного (окремого) як своєї протилежності, а їх єдність – особливе. Одиничне (індивідуальне, окреме) – філософська категорія, що виражає специфіку, своєрідність саме даного явища (або групи явищ однієї і тієї ж якості), його відмінність від інших.

У відповідності з двома видами загального розрізняють два види наукових узагальнень: виділення будь-яких ознак (абстрактно-загальне) або істотних (конкретно-загальне, закон).

З іншої підстави можна виділити узагальнення:

а) від окремих фактів, подій до їх вираження у думках (індуктивне узагальнення);

б) від однієї думки до іншої, більш загальної думки (логічне узагальнення). Уявний перехід від більш загального до менш загального є процес обмеження.

Узагальнення не може бути безмежним. Його межею є філософські категорії, які не мають родового поняття і тому узагальнити їх не можна.

6. Індукція – логічний прийом дослідження, пов'язаний з узагальненням результатів спостережень і експериментів і рухом думки від одиничного до загального.

В індукції дані досліду наводять на загальне, індукують його. Оскільки дослід завжди нескінченний і неповний, то індуктивні висновки завжди мають проблематичний характер. Індуктивні узагальнення зазвичай розглядають як досвідчені істини або емпіричні закони. Виділяють наступні види індуктивних узагальнень:

А. Індукція популярна, коли регулярно повторювані властивості, що спостерігаються у деяких представників досліджуваної безлічі і фіксуються в посилках індуктивного умовиводу, переносяться на всіх представників досліджуваної безлічі – в тому числі і на недосліджені його частини.

Б. Індукція неповна, де робиться висновок про те, що всім представникам досліджуваної безлічі належить певна властивість на тій підставі, що ця властивість належить деяким представникам цієї множини.

В. Індукція повна, в якій робиться висновок про те, що всім представникам досліджуваної безлічі належить певна властивість на підставі отриманої при дослідженні інформації про те, що кожному представнику досліджуваного безлічі належить дана властивість.

Розглядаючи повну індукцію, необхідно мати на увазі що:

Г. Індукція наукова, в якій, крім формального обґрунтування отриманого індуктивним шляхом узагальнення, дається додаткове

змістове обґрунтування його істинності, – в тому числі за допомогою дедукції (теорій, законів). Наукова індукція дає достовірний висновок завдяки тому, що тут акцент робиться на необхідні, закономірні і причинні зв'язки.

Д. *Індукція математична* – використовується в якості специфічного математичного доказу, де органічно поєднуються індукція з дедукцією, припущення з доказом.

Розглянуті методи встановлення причинних зв'язків найчастіше застосовуються не ізольовано, а у взаємозв'язку, доповнюючи один одного. При цьому не можна допускати помилку: «після цього, з причини цього».

7. Дедукція:

а) перехід у процесі пізнання від загального до одиничного (конкретного); виведення одиничного із загального;

б) процес логічного висновку, тобто переходу по тим чи іншим правилам логіки від деяких даних пропозицій – посилок до їх наслідків (висновків).

Як один з прийомів наукового пізнання тісно пов'язаний з індукцією, це діалектично взаємопов'язані способи руху думки.

Аналогія не дає достовірного знання: якщо посилки міркування за аналогією істинні, це ще не означає, що і його висновок буде істинним.

Для підвищення ймовірності висновків за аналогією необхідно прагнути до того, щоб:

а) були схоплені внутрішні, а не зовнішні властивості об'єктів, що зіставляються;

б) ці об'єкти були подібні в найважливіших і істотних ознаках, а не у випадкових і другорядних;

в) коло співпадаючих ознак було якомога ширше;

г) враховувалася не тільки схожість, але і відмінності – щоб останні не перенести на інший об'єкт.

8. Моделювання.

Умовиводи за аналогією, що розуміються гранично широко, як перенесення інформації з одних об'єктів на інші, складають гносеологічну основу моделювання – методу дослідження об'єктів на їх моделях.

Модель – аналог певного фрагмента реальності, породження людської культури, концептуально-теоретичних образів, тобто оригіналу моделі.

Цей аналог – представник оригіналу в пізнанні і практиці. Він служить для зберігання і розширення знання (інформації) про оригінал, конструювання оригіналу, перетворення або управління ним.

Між моделлю і оригіналом має існувати відома подібність (відношення подібності): фізичних характеристик, функцій; поведінки досліджуваного об'єкта і його математичного опису; структури та ін. Саме ця схожість і дозволяє переносити інформацію, отриману в результаті дослідження моделі, на оригінал.

Форми моделювання різноманітні і залежать від моделей, що використовуваних і сфери застосування моделювання.

За характером моделей виділяють матеріальне і ідеальне моделювання, виражене у відповідній знаковій формі.

Матеріальні моделі є природними об'єктами, котрі підпорядковуються у своєму функціонуванні природним законам – фізиці, механіці. При фізичному (предметному) моделюванні конкретного об'єкта його вивчення замінюється дослідженням деякої моделі, що має ту ж фізичну природу, що і оригінал (моделі літаків, кораблів).

При ідеальному (знаковому) моделюванні моделі виступають у вигляді схем, графіків, креслень, формул, системи рівнянь, пропозицій.

9. Системний метод – сукупність загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об'єктів як систем.

Система – загальнонаукове поняття, що виражає сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і з середовищем, утворюють певну цілісність, єдність, яка поєднується метою і забезпечує досягнення конкретного результату.

Типи систем дуже різноманітні: матеріальні і духовні, неорганічні і живі, механічні та органічні, біологічні та соціальні, статичні і динамічні, відкриті і замкнуті.

Будь-яка система являє собою безліч різноманітних елементів, що володіють структурою і організацією.

Структура: а) сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі; б) відносно стійкий спосіб зв'язку елементів того чи іншого складного цілого.

Специфіка системного підходу визначається тим, що він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта і забезпечуючих її механізмів, на виявлення різноманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх в єдину теоретичну картину.

До числа основних вимог системного підходу відносяться наступні:

а) виявлення залежності кожного елемента від його місця і функцій в системі з урахуванням того, що властивості цілого незведені до суми властивостей його елементів;

б) аналіз того, наскільки поведінка системи обумовлена як особливостями її окремих елементів, так і властивостями її структури;

в) дослідження механізму взаємозалежності, взаємодії системи і середовища;

г) вивчення характеру ієрархічності, яка властива даній системі;

д) забезпечення множинності описів з метою багатоаспектного охоплення системи;

е) розгляд динамізму системи, представлення її як цілісності, що розвивається.

Важливим поняттям системного підходу є поняття самоорганізація. Дане поняття характеризує процес створення, відтворення або удосконалення організації складної, відкритої, динамічної, само розвиваючої системи, зв'язки між елементами якої мають не жорсткий, а імовірнісний характер.

10. Імовірнісні (статистичні) методи – засновані на врахуванні дії безлічі випадкових факторів, які характеризуються стійкою частотою. Це і дозволяє розкрити необхідність, яка пробивається через сукупну дію безлічі випадковостей.

Імовірнісні методи спираються на теорію ймовірностей, яку часто називають наукою про випадковість, а в уявленні багатьох вчених ймовірність і випадковість практично нерозривні.

Є навіть твердження про те, що нині випадковість постає як самостійний початок світу, його будови і еволюції. Категорії необхідності та випадковості аж ніяк не застаріли, навпаки – їх роль в сучасній науці значно зросла.

Для розуміння названих методів необхідно розглянути поняття динамічні закономірності, статистичні закономірності і вірогідність.

У законах динамічного типу передбачення мають точно визначений однозначний характер. Динамічні закони характеризують поведінку відносно ізольованих об'єктів, що складаються з невеликого числа елементів, в яких можна абстрагуватися від цілого ряду випадкових факторів.

У статистичних законах передбачення носять не достовірний, а лише імовірнісний характер. Подібний характер передбачень обумовлений дією безлічі випадкових факторів.

Статистична закономірність виникає як результат взаємодії великого числа елементів, що складають колектив, і тому характеризує не стільки поведінку окремого елемента, скільки колективу в цілому.

Необхідність, що виявляється в статистичних законах, виникає внаслідок взаємної компенсації і урівноваження безлічі випадкових факторів.

Статистичні закони, хоча і не дають однозначних і достовірних передбачень, тим не менш є єдино можливими при дослідженні масових явищ випадкового характеру. За сукупною дією різних факторів випадкового характеру, які практично неможливо охопити, статистичні закони розкривають щось стійке, необхідне, повторюване.

Вони служать підтвердженням діалектики перетворення випадкового в необхідне. Динамічні закони виявляються граничним випадком статистичних, коли ймовірність стає практично достовірністю.

Імовірність – поняття, що характеризує кількісну міру можливості появи деякої випадкової події за певних умов, які можуть багаторазово повторюватися. Одна з основних задач теорії ймовірностей полягає у з'ясуванні закономірностей, що виникають при взаємодії великого числа випадкових чинників.

Ймовірно-статистичні методи широко застосовуються при вивченні масових явищ – особливо в таких наукових дисциплінах, як математична статистика, статистична фізика, квантова механіка, кібернетика, синергетика.

3.3. Методи винахідницької творчості

Метод проб і помилок, називаний іноді «сліпим перебором». Цей метод використав у своїй винахідницькій практиці найбільший математик і механік Древньої Греції Архімед. Його винаходи викликають повагу вчених і сьогодні. Серед них – запальні дзеркала, блоки для підйому ваг, що працюють із використанням «архімедового гвинта» водопідйомні машини, військові металеві машини і т.д. Архімед запропонував у своїх роботах створення нових технічних об'єктів шляхом комбінації 14 відомих елементів.

Деякі з таких комбінацій стали потім винаходами і були використані для рішення практичних завдань у різних галузях. Згодом, людство неодноразово робило спроби вдосконалити цей метод.

Метод контрольних питань. Рішення винахідницьких завдань згаданим вище методом проб і помилок вимагає розгляду всіляких варіантів, число яких при досить складних завданнях досягає значної величини.

Наприклад, для винаходу лужного акумулятора Едісона довелося поставити 50 тис. дослідів. Щоб якось упорядкувати, зробити більше осмисленим і цілеспрямованим розгляд варіантів, складаються списки навідних питань. У цьому суть методу контрольних питань.

Метод контрольних питань дає можливість якоюсь мірою «відірватися» від звичних, усталених понять про предмет, допомагає перебороти або зменшити психологічну інерцію, змінити напрямок пошуку.

Метод аналогій з живою природою.

Суть методу ясна з назви. Умовивід за аналогією, як відомо, складається в переносі знання, отриманого в результаті аналізу якого-небудь об'єкта, на менш вивчений, подібний по істотних властивостях і якостям об'єкт. Подібні умовиводи є одним із джерел

наукових гіпотез. Спроби «підглянути» у живій природі раціональні рішення своїх проблем вживали протягом всієї історії людства.

У творчості використовуються аналогії різних типів (функціональна, структурна, аналогії; аналогії відносин, зовнішньої форми).

У технічній творчості аналогії виконують ще одну роль – їх зручно використати для виявлення тенденцій розвитку технічних об'єктів, суспільних і особистих потреб і технічних засобів, створених для їхнього задоволення.

Методи використання випадків.

В історії науки і техніки чимало прикладів, коли випадковість допомагала зробити серйозне відкриття або винахід.

Метод фокальних об'єктів запропонований американцем Ч. С. Вайтінгом.

Назва методу походить від слова фокус (що означає в оптиці точку, у якій збирається паралельний пучок світлових променів, що пройшов через оптичну систему) і означає, що в цьому випадку мається на увазі концентрація уваги на якомусь об'єкті.

Метод гірлянд випадків і асоціацій, запропонований ризиком інженером Г. Я. Бушем, передбачає наступні поведінкові рекомендації при рішенні якихось складних завдань, коли здається, що вони нерозв'язні взагалі:

1. Не треба падати духом, варто пам'ятати, якщо завдання не суперечить фізичним законам, вона обов'язково має рішення, якщо не на даному етапі, то в майбутньому;

2. Треба шукати шляхи виходу з тупикової ситуації, серед яких пропонуються наступні:

2.1. Змінити рівень завдань. Наприклад, замість удосконалення пристрою треба шукати новий принцип його конструювання.

2.2. Перетворити завдання у двоступінчасте, що передбачає рішення спочатку простої його частини, що виконає роль підказки для рішення основного завдання винаходу.

2.3. Поставити допоміжне питання для з'ясування можливих рішень завдання при зміні параметрів об'єкта.

2.4. Розглянути інвертоване (тобто зворотне) завдання.

2.5. Залучити принципи рішення, що існують в інших галузях, здавалося б, взагалі далеких від розглянутої.

2.6. Організувати колективне генерування ідей, тобто мозковий штурм.

2.7. Тимчасово припинити пошук шляхів рішення. Це створює можливість глянути через якийсь час на завдання з нових позицій.

Морфологічний метод.

Суть його полягає в проведенні морфологічного аналізу, тобто в дослідженні структурних зв'язків і взаємин між предметами, явищами, ідеями. При цьому спочатку виявляються всілякі взаємини, незалежно від їхньої цінності. Метод, що дозволяє за короткий час створити велике число оригінальних технічних об'єктів, запропонований в 1942 р. швейцарським вченим-астрономом Ф. Цвіккі.

На основі морфологічного підходу розроблене ціле сімейство методів практичного рішення винахідницьких завдань, і один з них – **метод морфологічного ящика**. Відповідно до цього методу, пошук рішень технічних завдань складається з декількох етапів:

- точного формулювання винахідницького завдання;
- розчленовування об'єкта (процесу, проблеми) на основні функціональні вузли (параметри);
- послідовного незалежного розгляду всіх вузлів (параметрів) і вибору для них всіх можливих рішень;
- складання багатомірної таблиці («морфологічного ящика»), яка б уміщала всі варіанти рішення завдання. Кожному функціональному вузлу (параметру) у таблиці відповідає певна графа («вісь»), де перераховуються всі можливі (з погляду винахідника) варіанти його рішення. У випадку двох осей таблиця має найбільш простий вид (звичайна двовимірна); при наявності n осей – n -мірний ящик;
- аналізу і оцінки всіх без винятку можливих рішень із позицій оптимального досягнення поставленої мети;
- відбору одного або декількох найкращих варіантів для практичного використання. У складних ситуаціях саме використання також має потребу в морфологічному аналізі.

Метод мозкової атаки (або «мозкового штурму»).

Запропонований американським психологом А. Ф. Осборном метод виник як спроба усунути одну з найбільш серйозних перешкод творчому мисленню – острах критики висунутих ідей.

Близьким до цього методу є **метод синектики**, або «об'єднання різнорідних елементів», запропонований американським ученим В. Гордоном в 50-х роках ХІХ в. Творчі синектичні групи (5-7 людей) створюються із представників різних професій або наукових дисциплін, людей різного віку, утворення, різної кваліфікації і т.п.

В основі синектики лежить мозкова атака, однак проводиться вона постійними групами, які, опановуючи спеціальними прийомами і накопичуючи досвід, працюють більш ефективно, ніж випадково зібрані люди.

Стратегія семиразового пошуку.

Сутність цього методу, розробленого Г. Я. Бушем, полягає в послідовному, системному і багаторазовому застосуванні різних таблиць, матриць, діаграм, схем і т.п. Автор методу виходить із того, що ефективному одночасному розгляду, порівнянню, вивченню людина може піддати до семи предметів, понять, ідей. У методі розрізняють стратегічну і тактичну частини.

Метод східчастого підходу заснований на системному аналізі причин, що визначають мету розробки і перешкоди на шляху вироблення конкретних рішень.

ВИСНОВОК

Таким чином, для аргументованого обґрунтування авторської позиції в наукових дослідженнях необхідно володіти не тільки знаннями філософського та методологічного характеру а й чітко орієнтуватися в сутності методів наукових досліджень, в системах класифікації останніх, володіти основними з них для галузі власних досліджень та чітко орієнтуватися в основних методах науково-дослідної діяльності.

4. Реферативний огляд наукових джерел методологічного характеру

Автором свідомо внесені до переліку робіт і такі, котрі лише демонструють псевдонауковість і мають заставити читача свідомо віднестися у майбутньому до їх аналізу.

4.1. Філософська література

- **Методологические основы научного познания.** Под ред. профессора П. В. Попова. Учеб. пособие для студентов вузов. М, «Высшая школа», 1972. 272 стр.

У книзі розглядаються основні принципи, методи й способи наукового пізнання. Докладно аналізуються такі методологічні принципи дослідження, як принцип партійності, об'єктивності, детермінізму, розвитку, історизму, єдності теорії та практики, єдності почуттєвого та раціонального пізнання. Велика увага приділяється обґрунтуванню пізнавальних функцій таких методів, як аналогія, порівняння, аналіз, синтез, моделювання, формалізація, системний і кількісний методи. Викладаються емпіричний і теоретичний рівні знання. Виділяються основні форми теоретичного знання (закон, теорія, наукова гіпотеза)

У роботі ґрунтовно відображені наступні питання: роль гносеологічних концепцій у процесі пізнання: зростання ролі методології в зв'язку з розвитком наукового знання; обмеженість гносеології метафізичного та стихійного матеріалізму; критика ідеалістичних гносеологічних концепцій; практика як основа наукового пізнання: роль практики в становленні й розвитку наукового знання; місце досвіду в пізнавальній діяльності; співвідношення об'єкта й предмета пізнання; основні методологічні принципи наукового пізнання: принцип об'єктивності; принцип пізнаваності; принцип детермінізму; принцип розвитку; принцип історизму; принцип єдності теорії й практики; наукова гіпотеза; пізнавальні функції закону, теорії й гіпотези: емпіричне пізнання і його

методи: стихійно-емпіричне пізнання і його особливості; емпіричний рівень наукового пізнання і його методи; теоретичний рівень наукового пізнання: закон як форма теоретичного знання; наукова теорія; основні методи теоретичного пізнання: діалектика як загальний метод пізнання; аналіз; кількісні методи аналізу; аналогія; порівняння; моделювання; системний метод; синтез як метод пізнання.

Призначається для студентів вузів і аспірантів, що вивчають теорію пізнання.

• **Философия и методология науки Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. В. И. Купцова – М.: Аспект Пресс, 1996. – 551 с.**

У даній роботі автор дає відповіді на найпростіші філософські та загальнонаукові питання. Робота написана простою для розуміння мовою, однак важливість матеріалу, що викладається своєї актуальності не втрачає. **Автором розглядаються наступні питання: образ науки:** що таке наука?, мета науки, що робить наука?; наука як процес пізнання; знання про що?; наука як соціальний інститут; перспективи розвитку науки; проблеми виникнення науки: дата і місце народження науки; міф, технологія, наука; проблема «євроцентризму»; на гребені «соціальної хвилі»; з полону часу; «велика наука»: особливості сучасної науки; наука і суспільство; суспільство і науково-технічний прогрес: технологічні революції в історії людства; три типи суспільства; корінні зміни в «першій природі»; радикальні перетворення в «другій природі»; вплив розвитку техніки й технології на життя людей; вплив науки на релігійне сприйняття світу: відношення до релігії в століття НТП; потреба в діалозі; труднощі у взаєминах; розвиток уявлень про світ і зміна «моделей» Бога; сучасні теологічні концепції розвитку і ролі Бога в ньому; імовірнісний світ і нові «моделі» Бога; можливості інтеграції; наука і філософія: позиція механістів; погляди позитивістів; «Коперніканський поворот» у філософії; філософія як аналітична діяльність; протистояння позитивізму; структура наукового знання: емпіричний і теоретичний рівні знання; філософські підстави науки; взаємозв'язок різних рівнів знання; структура наукової дисципліни; характер наукового знання і його

функції; функції наукового дослідження: «Знати, щоб передбачати»; Э. Мах про статус опису в науці; «Основна модель наукового пояснення»; чи є процес пояснення дедуктивним?; який вид пояснення головніший?; чому дзвони дзвонять на Великдень?; пояснення без розуміння, розуміння без пояснення; і все-таки розуміння!; «Основна модель наукового передбачення»; структура процесу передбачення; характер прогнозу; підстави передбачення; особливості процесу наукового пізнання: у пошуках логіки відкриття; критичні аргументи; від логіки відкриття до логіки підтвердження; фальсифікаційність як критерій науковості; концепція «третього світу» К. Поппера; наукові революції, парадигми і наукові співтовариства; методологія дослідницьких програм; традиції та новації в розвитку науки: традиційність науки та види наукових традицій; традиції і новації; новації та взаємодія традицій; наукові революції: нові теоретичні концепції; нові методи дослідження; відкриття нових «світів»; революції і традиції; природа фундаментальних наукових відкриттів: два роди відкриттів; історична обумовленість фундаментальних відкриттів; геліоцентрична система Коперника; геометрія Лобачевського; відкриття Менделя; редукціонізм: можливості й межі: прагнення до синтезу; успіхи редукціонізму; як обґрунтовується редукціонізм?; аргументи проти редукціонізму; контури сучасної картини світу; єдність науки і її різноманіття; ідеали науковості: що таке ідеал науковості?; підстави класичних уявлень про науку; форми класичного ідеалу; основні напрямки критики; у пошуках альтернатив; статус і проблеми історії науки: навіщо потрібна історія науки?; історія науки теж має свою історію; «як це було?»; «презентизм» і «антикваризм» – методологічна дилема історико-наукового пізнання; чи відкрив Колумб Америку?; «Кіммерійські тіні» в історії пізнання; точка зору Коллінгвуда; принцип додатковості в історико-науковому дослідженні; філософія науки й історія науки; соціальні аспекти історії науки: дискусії інтерналістів і екстерналістів; загальна підстава в позиціях методологічних опонентів; природничо-наукове теоретизування і поняття соціальності; механізм дії соціального замовлення; філософія в історії наукових ідей; розмаїтість форм соціальних відносин в історії науки; мікросоціологічні дослідження; на-

укове співтовариство; загальні моделі історії науки: кумулятивістська модель; наукові революції в історії науки; «кейс стадіс» як метод дослідження; норми і цінності наукового співтовариства: норми й цінності науки; наука й цінності суспільства; нормативно-ціннісна система наукового співтовариства; вчений і наукове співтовариство; автономія науки; інституалізація науки в ціннісному вимірі: становлення науки як соціального інституту; наука й ідеологія освіти; наука, техніка, виробництво; перетворення науки в професійну сферу діяльності; тягар соціальної відповідальності; етика науки та відповідальність вченого: знання людини й для людини; норми наукової діяльності; етос науки; соціальна відповідальність вченого; об'єктивна логіка розвитку науки й відповідальність ученого; соціальні сили й відповідальність ученого; чи може обмежуватися воля досліджень?

У роботі існує іменний та літературний покажчики.

• **Гумилев Л. Н. Этносфера: История людей и история природы. – М: Экспрос, 1993. – 544 с.**

Уперше надбанням широкого кола читачів стають здобутки видатного російського історика, географа й етнолога Л. М. Гумільова, що друкувалися протягом майже 30 років у спеціалізованих малотиражних виданнях і стали основою головної теоретичної праці вченого – теорії етногенезу.

Поряд з теоретичними статтями в книгу включені науково популярні здобутки, в яких розглядаються такі складні й маловивчені явища в етногенезі, як антисистеми й етнічні химери.

Книгу доповнює Словник термінів і понять з теорії етногенезу Л. М. Гумільова, укладений одним з учнів автора – В.А. Мічурінім.

• **Афанасьев В. Г. Основы философских знаний. Изд. 9-е, доп. М., «Мысль», 1976. 335 с.**

У цьому популярному підручнику коротко викладаються основні питання діалектичного й історичного матеріалізму у світлі досягнень сучасної науки та суспільної практики, подається критика сучасних буржуазних і ревізіоністських теорій.

• **Материалистическая диалектика: Краткий очерк теории / П. Н. Федосеев, И. Т. Фролов, В. А. Лекторский и др. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1985.– 350 с.**

У книзі, написаній видними вченими, викладаються найважливіші проблеми діалектики: розкривається її світоглядне значення, її роль у розвитку сучасної науки і практичної діяльності, аналізуються основні діалектико-матеріалістичні категорії та принципи. Дійсне видання доповнене новими матеріалами відповідно до побажань читачів і рецензентів.

У роботі автори досить ґрунтовно висвітлюють наступні питання:

- матеріалістична діалектика як наука, її місце та функції в системі інших наук;
- основні закони і категорії діалектики як навчання про розвиток;
- матеріальна єдність миру й принцип розвитку;
- перехід кількісних змін у якісні в процесі розвитку;
- єдність і боротьба протилежностей як вираження внутрішнього механізму розвитку;
- заперечення заперечення як характеристика спрямованості та основних фаз розвитку;
- особливості категоріального апарата діалектики;
- сутність і явище, закон загального, особливого і одиничного;
- діалектико-матеріалістичний детермінізм: причинність, необхідність і випадковість у процесі розвитку;
- категорії форми й змісту, можливості й дійсності;
- евристична функція законів і категорій діалектики;
- діалектика в природі й суспільстві;
- діалектичний розвиток у природі;
- діалектика соціального розвитку;
- діалектика розвитку людини;
- діалектика об'єкта й суб'єкта в пізнавальній і практичній діяльності: об'єкт і суб'єкт, об'єктивне й суб'єктивне;
- принцип об'єктивності розгляду й активна роль суб'єкта в пізнанні;

- діалектика мети, засобу й результату;
- наукове пізнання й цінності;
- діалектика пізнавального процесу: єдність діалектики, логіки й теорії пізнання;
- загальний діалектичний хід процесу пізнання;
- живе споглядання й абстрактне мислення;
- рух від явища до сутності в процесі пізнання;
- діалектика об'єктивної, відносної й абсолютної істини;
- основні закономірності розвитку наукового пізнання;
- перехід від конкретного до абстрактного;
- сходження від абстрактного до конкретного як спосіб побудови теоретичних систем;
- категорії діалектики й загальнонаукові поняття;
- діалектика й спеціальні науки про пізнання;
- історизм як принцип діалектичного осмислення світу;
- принцип історизму й діалектика історичного й логічного;
- матеріалістична діалектика як навчання про історичний розвиток пізнання;
- принцип історизму і розвиток науки;
- проблема цілісності та системності в сучасному науковому пізнанні й діалектика;
- категорія цілісності в пізнанні й у практичній діяльності;
- принцип системності в матеріалістичній діалектиці;
- системно-структурний підхід і матеріалістична діалектика;
- системність і оптимальність у природі й суспільстві;
- принцип діалектичної єдності теорії в практиці;
- поняття практики в теорії діалектики;
- практика як основа, мета й засіб теоретичного пізнання;
- проблема доказу;
- практика – критерій істини.

Книга буде корисна викладачам суспільних дисциплін, студентам, пропагандистам, усім, хто цікавиться актуальними проблемами марксистської діалектики.

4.2. Загальнонаукова література та джерела стосовно системних аспектів дослідження

- **Аверьянов А. Н. Системное познание мира. Методологические проблемы.** – М.: Политиздат, 1985. – 263 с.

Книга О. М. Авер'янова присвячена дослідженню однієї з важливих філософських проблем – системному пізнанню світу. Автор приділяє велику увагу аналізу змісту поняття «система», його зв'язку з іншими філософськими поняттями, питанню про розвиток систем, їхній взаємодії та ін., залучаючи природничо-науковий, історико-філософський, соціально-практичний матеріал. У книзі розглядаються питання, які є предметом дискусії серед вчених. Вона розрахована на викладачів, аспірантів, студентів, фахівців різних наук, всіх хто цікавиться актуальними філософськими проблемами.

У роботі автор висвітлює наступні питання:

- сучасна методологія: сутність і проблеми; статус поняття «система»;
- сучасні погляди на сутність категорії «система»;
- системоутворюючі фактори;
- співвідношення категорії «система» з іншими категоріями діалектики;
- системність неорганічної та живої природи;
- суспільство як система;
- системність мислення;
- загальне в розвитку систем;
- взаємодія як система;
- діалектика боротьби і єдності;
- взаємодія як протиріччя;
- вирішення протиріч і управління ними;
- сприяння як вид єдності;
- виникнення систем;
- становлення систем;
- система як ціле;
- неминучість і закономірності якісного перетворення системи;
- пізнання й практика;

- методологія практики;
- принципи практичної діяльності;
- можливості й межі прогнозування.

• **Афанасьев В. Г. Системность и общество. – М.: Политиздат, 1980, – 368 с.**

Член-кореспондент АН СРСР В. Г. Афанасьєв відомий читачеві по роботах, присвячених управлінню суспільством, а також підручникам по філософії. Нова його книга є підсумком більш ніж двадцятирічної роботи над проблемою системності в суспільстві. Автор глибоко і всебічно досліджує питання про те, що таке система, які її склад, структура, функції. Велике місце приділяється вивченню взаємодії суспільних систем з навколишнім природним і соціальним середовищем, становленню, удосконалюванню і розвитку систем.

У роботі автором розкриваються такі питання:

- інтегративні якості цілісної системи;
- інші атрибути цілісної системи;
- системи: реальність або плід розуму?;
- від різноманіття систем до різноманіття системних поглядів;
- фактори системності, цілісності;
- поняття компонента, частини;
- єдність, тотожність і протиріччя;
- провідна роль цілого і відносна самостійність частин;
- структура цілісної системи, її внутрішня організація;
- проти ідеалістичного розуміння й абсолютизації структури;
- функції цілісної системи і її компонентів;
- єдність, взаємодія системи і середовища;
- фактори природного середовища суспільної системи;
- соціальне середовище суспільної системи;
- історизм і системність;
- виникнення системи;
- удосконалення систем в розвитку;
- кібернетика про загальні особливості управління;

- стихійні і свідомі фактори управління;
- наукове управління суспільством;
- інформація як фактор інтеграції і засіб управління;
- суспільно-економічна формація як система;
- людина – універсальний компонент суспільної системи;
- про системність, цілісність людини;
- тотожність і протиріччя особистості і суспільства, від родового ладу до капіталізму тощо.

Книга розрахована на науковців та викладачів вузів.

• **Фофанов В. П. Социальная деятельность как система. Новосибирск, 1981.**

Монографія присвячена дослідженню соціальної діяльності, що розглядається як діалектичне протиріччя. У книзі аналізується зміст понять «органічна система», «суспільні відносини», «суб'єкт», вводиться ряд нових понять.

Автор досить цікаво і ґрунтовно розкриває наступні питання:

- матеріалістична діалектика й діалектична концепція систем:
- система як протиріччя;
- субстанція й модуси; функція, елемент, структура;
- цілісність і самодостатність;
- історичний матеріалізм і метод сходження від абстрактного до конкретного;
- поняття формації і єдність історичного матеріалізму;
- єдність предмета й методу історичного матеріалізму;
- два витки сходження;
- метод сходження та структура історичного матеріалізму;
- соціальна діяльність і система соціальної діяльності;
- соціальна діяльність як субстанція соціальної форми руху матерії;
- жива й опредмечена діяльність;
- суб'єкт і об'єкт;
- абстрактна модель системи соціальної діяльності;

- основні напрямки конкретизації вихідного абстрактного розуміння соціальної діяльності;
- вихідна категорія історичного матеріалізму й вихідна «клітинка» суспільно-економічної формації;
- система практичної діяльності (на прикладі праці);
- система духовної діяльності (на прикладі науки);
- суспільні відносини як складна система соціальної діяльності;
- суспільно-економічна формація як система суспільних відносин;
- суспільно-економічна формація й культура;
- висновок.

Книга розрахована на філософів, соціологів, викладачів вузів.

- **Карташев В. Л. Система систем. Очерки общей теории и методологии.** – М.: Прогресс-Академия, 1995. – 325 с.

У монографії з нових позицій розпочата спроба визначення природничо-наукових підстав поняття «система». Розроблено загальні напрямки теорії систем, сформульовані основні принципи та закономірності. У зв'язку з розкриттям сутності систем розглянуті деякі сторони пристосувальної діяльності та розвитку живого. Наведено деякі філософські інтерпретації розроблювальної теорії й, зокрема, розкриті основні моменти відчуження систем.

Готуючи до друку цю книгу, видавництво вирішило випередити її короткою передмовою. Спокушений читач помітить ті риси книги, які зумовлені «дебютом» автора, однак ми сподіваємося, він зуміє оцінити і цілісність побудови, і нетривіальність концептуальних підходів, і темпераментність викладення.

Ім'я автора, що багато років займався прикладною наукою й організацією виробництва, незнайоме читачам, але ми ризикнули представити його роботу до уваги тих, хто займається теорією систем. Ми вирішили, що рукопис становить інтерес не тільки своїм змістом, а й характером, який можна позначити англійським прикметником *provocative*, тобто той, що породжує суперечки, провокує на заперечення. А якщо згадати концепцію розвитку науки Карла Поппера, то саме за даною ознакою він і проводив демаркацію між

науковими і метафізичними теоріями. Цінність наукової теорії або гіпотези він оцінював тим вище, чим більше заперечень вона могла викликати.

Одна з головних особливостей запропонованої увазі читачів книги полягає в тому, що вона, будучи написана на філософському рівні узагальнень і абстрагування, не тільки опирається на природничо-наукові основи, але й методично здійснена саме в природничо-науковому ключі. У цьому криються як її переваги, так і недоліки в освоєнні того великого розумового матеріалу, що вона, безумовно, містить.

Сьогодні, коли методологічна криза у вітчизняній філософії та науках про суспільство продовжує заглиблюватися, коли майже немає припливу свіжих, оригінальних ідей і концепцій, важливо підтримати ті паростки нового знання, що ще пробиваються до світла.

Заслугою автора є висвітлення ряду досить складних проблем, наприклад, поняття системи з її попереднім аналізом, поняття та категорії діяльнісного акту, системи й пристосувальної діяльності:

- деякі загальні оцінки проблеми; про одну закономірність, відображену у визначеннях систем; лексичний аналіз; три «новинки» академіка П. К. Анохіна; потреба; пам'ять, досвід, знання – загальне й спеціальне; деякі причинні співвідношення в структурі діяльнісного акту; мета; про деякі співвідношення потреби й мети в соціальному; попереднє визначення системи; про результат; якість функціонування й структура діяльнісного акту; ефект системи; закріплення ефекту (система й принципи пристосування на біологічному рівні); деякі моменти концентрації «випереджального відображення дійсності»; основні принципи пристосування; механізми «згортання» в ектогенезі; онтогенетичні характеристики системи; про закріплення «виконавчої» системи; принципи пристосування в актогенезі, онтогенезі і філогенезі; про універсальність структури діяльнісного акту; деякі міркування про рефлекс; закріплення ефекту (система й принципи пристосування на соціальному рівні); зауваження про досвід; соціоонтогенез; границе й розумне в пристосуванні; спадкування досвіду в соціоонтогенезі; система як фактор «соціальної генетики»; деякі порівняння, висновки й визначення системи; визначення й два основних принципи систем; термінологічні зауваження;

- системи в практиці (діяльність і системи, деякі філософські інтерпретації): деякі загальні зауваження; створення систем; «виконавча» система організму; система «людина-знаряддя»; система «людина-пристрій»; система «людина-машина»; деякі аспекти «початку» утворення соціальних систем; система типу «керівник-виконавець»; система типу «партнерство»; кілька слів про поняття «організація» і системи у повсякденному; співвідношення понять «система» і «організація»; дослідження зовнішнього (системи в зовнішньому); детермінанти дослідницької орієнтації; дослідження й соціоонтогенез; визначення системи в зовнішньому; по корисність; знову про перший принцип систем; дослідження й принципи пристосування; третій принцип систем; додаткові зауваження; системи 1-го й 2-го роду; перетворення систем; необхідність перетворення; «предметне» і «системне» перетворення; процес перетворення; поняття системи на філософському рівні; системи й основне питання; об'єктивне й суб'єктивне в системах; головне протиріччя в сприйнятті систем; система й організація знання; система й процес пізнання; парадокс систем або області їх «існування»; відчуження системи; «взаєморух» потреби й знання; «рух» системи щодо потреби й знання; основні моменти відчуження; крива розвитку; відчуження в основних класах систем;

- загальні питання аналізу систем (деякі особливості функціональних відносин, принципи й співвідношення систем): основні компоненти системи; елемент системи; зв'язки елементів; деякі моменти існування елемента; типи елементів; умови функціонування; структура системи; визначення й особливості; нормальні й динамічні структури; види структур; системи й оточення; види систем щодо оточення; межі системи; орієнтація та взаємоположення систем; включення систем; деякі типи включень; деякі сторони змісту основних принципів; перший принцип; другий принцип; третій принцип; розростання як методичний принцип формування систем; основні випадки зовнішнього розростання; особливості внутрішнього розростання; про розміри і складності системи; про поняття «велика система»; про складності систем; про рівність та подібність систем;

Книга адресується насамперед тим, хто бере активну участь в «системному русі» як з теоретичних, так і практично-прикладних

позицій. Вона може бути корисна філософам і соціологам, біологам і психологам, організаторам виробництва й розробникам «великих і складних» систем.

В монографії мається бібліографічний покажчик літератури.

4.3. Джерела відносно організації та проведення наукових досліджень

- *Артемчук Г. І., Курило В. М., Кочерган М. П. Методика організації науково-дослідної роботи:* Навч. посібник для студентів та викладачів вищ. навч. закладів. – К.: Форум, 2000.– 271 с.

У посібнику висвітлюються питання методики організації праці науковця, етапи наукової діяльності, принципи та методи дослідження, робота з першоджерелами та документами. Значне місце відводиться висвітленню і такого питання, як методика написання наукової роботи та дисертації як її спеціальної форми, підготовці та проведенню її захисту.

Історичне минуле та сучасний розвиток людського суспільства свідчать про те, що кожний суспільний лад приділяв і приділяє увагу розробці, обґрунтуванню та ефективній реалізації програми розвитку науки. Ця програма спрямовувалася на забезпечення прогресу в усіх сферах суспільного життя: в матеріальному виробництві, системі суспільних відносин тощо.

Не є винятком і наша держава – Україна. У такий визначальний період, в період її становлення, турбота суспільства про розвиток науки є одним із пріоритетних завдань. У прийнятій Верховною Радою Конституції України засвідчено, що «держава сприяє розвитку науки». Відповідно до цих конституційних вимог Кабінет Міністрів розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку країни.

Проте, якими б досконалими не були ці програми, успішне виконання їх залежить від стану науки і наукової діяльності. Отже, що таке наука і наукова діяльність? Під поняттям «наука» ми розуміємо, по-перше, систему знань, нагромаджених на даний час у всіх галузях точних, природничих і суспільних дисциплін. По-друге, під

наукою розуміється нескінченний процес пізнання в його діалектичному розвитку. Пізнаючи ті чи інші процеси та явища, наука встановлює прогалини, що є на цей час у певній галузі, розширюючи напрям даного пізнання. Таким чином, у двоїстості природи науки закладено протиріччя, яке є внутрішнім джерелом її руху – джерелом її саморозвитку.

Друга половина ХХ ст. у світовому співтоваристві характеризується швидким зростанням наукової діяльності. За даними вчених, кожні 7–10 років обсяг публікацій основних наукових дисциплін подвоюється. Основним засобом збереження і передачі наукової інформації залишаються друковані видання. Зростає інформаційно-комунікаційна інфраструктура (бібліотеки, інформаційні установи і служби) науки.

Інформаційний вибух у сучасній науці поставив на порядок денний такі складні проблеми, як аналіз, збереження, ефективне використання інформації для вирішення практичних завдань, одержання нових знань у пізнавальній діяльності дослідника. Тому важливою проблемою в цьому процесі є пошук нових методів їх опрацювання, використання і засвоєння. Ці пошуки в дослідника забирають багато часу, їх не можна зводити лише до психологічних факторів. Ця проблема має більш глибокі підвалини як гносеологічні, так і логіко-методологічні. І чим скоріше дослідник засвоїть або пізнає їх, тим більш ефективною та продуктивною буде його праця. Але треба пам'ятати: як і в багатьох інших галузях, в науці успіх справи забезпечує комплексний підхід до організації наукової діяльності. Тому не можна чекати істотного підвищення ефективності праці від використання якогось одного, навіть найкращого методу чи прийому. Пізнаючи методику наукової праці, дослідник удосконалює цей процес в цілому, всі його елементи.

З іншого боку, соціальні функції сучасної науки, характер науково-дослідної діяльності висувають нові, більш високі вимоги до морально-етичного обличчя дослідника, його соціальної відповідальності. Професійна чесність та об'єктивність при дослідженні політичних, морально-етичних та інших проблем дасть можливість не лише обґрунтувати наукову значущість проблеми власного дослі-

дження, а й чітко розмежувати вирішені й невирішені питання, доведені і гіпотетичні знання, вибрати і використати аргументи, якими потрібно користуватися в дискусіях. Таким чином, учений несе відповідальність не лише за доведеність власних висновків, а й за прийнятність вихідних посилок. Уникнути помилок в оцінці подій і явищ допоможе знання законів розвитку природи і суспільства. Ці питання розглядаються методикою науково-дослідної роботи.

Пропонована книга присвячується розгляду проблеми організації науково-дослідної роботи. Автори висвітлюють методикою організації наукової діяльності та етапи наукової роботи, принципи та методи дослідження, джерельну основу пошуків літератури та документальних матеріалів. Значне місце посідає висвітлення методики написання наукової роботи і дисертації як її спеціальної форми, автореферату, підготовки та проведення захисту дослідження.

У посібнику зроблено спробу зв'язати існуючі теоретичні узагальнення в галузі організації науки з конкретним практичним досвідом. Зокрема, висвітлюються динаміка, механізм і структура наукової творчості з точки зору діалектики, а також визначаються найбільш значущі засоби, способи і прийоми розв'язання наукових проблем. Книга не претендує на висвітлення проблеми організації досліджень у точних, природничих, а також у суспільних науках, її об'єктом є питання методики досліджень у галузі історичних і лінгвістичних наук. Питання організації експериментальних досліджень у природничих, технічних та інших науках авторами не розглядалися.

Для викладачів, студентів, аспірантів і всіх тих, хто цікавиться питаннями методики організації науково-дослідної роботи.

- *Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2002. – 295 с.*

У підручнику розглядається коло проблем, пов'язаних з організацією та методикою науково-дослідницької діяльності: вибір теми, визначення об'єкта і предмета, методології і методів дослід-

дження, оформлення результатів наукових пошуків у вигляді рефератів, курсових, дипломних робіт, доповідей, статей, монографій, кандидатських і докторських дисертацій та авторефератів. Наведено основні вимоги Міністерства освіти і науки України до курсових, дипломних та магістерських робіт, а також вимоги ВАК України до дисертацій та авторефератів.

Автори ґрунтовно висвітлюють такі питання як:

- поняття про науку;
- наукова комунікація,
- наукова школа;
- науково-дослідницька діяльність студентів;
- підготовка та атестація наукових і науково-педагогічних кадрів;
- докторантура, аспірантура;
- здобувачі наукового ступеня, які працюють над дисертаціями поза докторантурою або аспірантурою;
- психологія і технологія наукової творчості;
- організація творчої діяльності;
- психологія наукової творчості;
- робочий день науковця;
- робоче місце науковця;
- оргтехніка, технічні засоби наукової діяльності;
- ділове спілкування; ділове листування;
- ділова розмова по телефону;
- особистий архів (бібліотека) науковця;
- методологія дослідження;
- фундаментальна, або філософська, методологія;
- загальнонаукова методологія;
- конкретно наукова методологія;
- методи і техніка дослідження;
- використання методів наукового пізнання.

Видання призначене для студентів, аспірантів, докторантів, здобувачів наукових ступенів, викладачів, може бути використаний у системі підготовки та підвищення кваліфікації наукових і науково-педагогічних кадрів.

- Білуха М. Т. **Основи наукових досліджень**: Підручник. – К.: Вища шк., 1997. – 271 с.: іл.

Відповідно до програми курсу «Основи наукових досліджень» розглянуто зміст науки та її методологію, методи науки, застосування їх у наукових дослідженнях, класифікацію наук в Україні. Висвітлено питання вибору й обґрунтування теми, висування гіпотез і складання плану дослідження, інформаційного забезпечення, використання комп'ютерних технологій у наукових дослідженнях, бібліографічного пошуку, апробації й експериментування дослідження та впровадження їх результатів у практику господарювання на прикладі економічної науки.

Подано рекомендації щодо написання статей, монографій, дисертацій, авторефератів за результатами проведених наукових досліджень.

Цей курс має загально методологічний напрям для студентів різнопрофільних вищих навчальних закладів, хоч орієнтований на конкретні дослідження економіки, пов'язаної з іншими міжгалузевими проблемами технічних, екологічних, гуманітарних та соціальних наук. Підтвердженням цього є наступне:

- організація науково-дослідної роботи студентів і аспіратів: завдання наукових досліджень у підготовці економістів і наукових кадрів; види і форми науково-дослідної роботи студентів і аспірантів; планування, облік і контроль науково-дослідної роботи студентів і аспірантів;
- основи наукознавства: поняття, зміст і функції науки; наукознавство та його розвиток; структура і класифікація науки; організація науки і підготовка наукових кадрів;
- методологія наукових досліджень: об'єкти наукового дослідження та їх класифікація; загальнонаукові та емпіричні методи дослідження; аксіоматизація знань та причинні зв'язки у методології наукових досліджень; гіпотези у методології наукових досліджень; докази у наукових дослідженнях;
- наукове дослідження і методика його виконання в економіці: процес наукового дослідження та його характеристика; дослідна і завершальна стадії науково-дослідного процесу; конкретно-

наукові (емпіричні) методичні прийоми та їхні процедури у дослідженні економіки; методика дослідження, її зміст і принципи розробки; документальні джерела інформації та використання їх у наукових дослідженнях; методика роботи над друкованими літературними джерелами;

- основні напрями наукових досліджень з економіки: розвиток економічних наук та їх класифікація; наукова проблема і обґрунтування теми дослідження;

- наукова організація дослідного процесу: основи наукової організації дослідного процесу; особливості творчої праці у дослідницькій діяльності; організація праці та її планування у наукових дослідженнях; раціональний трудовий режим дослідника й організація робочого місця;

- інформаційне забезпечення наукових досліджень в економіці: класифікація інформаційного забезпечення наукових досліджень; економічна інформація, її класифікація і призначення у науково-дослідному процесі; кодування економічної інформації та використання її у науково-дослідному процесі; фактографічна інформація та використання її у науково-дослідному процесі; носії економічної інформації і використання їх у науково-дослідному процесі;

- автоматизовані системи обробки інформації на ЕОМ та застосування їх у наукових дослідженнях: характеристика автоматизованих систем обробки економічної інформації, функціонування та принципи побудови; класифікатори техніко-економічної інформації та застосування їх у науково-дослідному процесі; проектна документація до створення АСОІ і використання її в науково-дослідному процесі; контроль захисту даних АСОІ; особливості науково-дослідного процесу умовах АСОІ;

- бібліотечно-бібліографічні джерела інформації у наукових дослідженнях: бібліотека – інтелектуальний центр наукових досліджень; бібліографічні джерела економічної інформації; структура й організація економічної бібліографії; інформаційно-пошукові мови бібліографічних фондів;

- систематизація результатів економічного дослідження: види систематизації результатів дослідження та їх зміст; бібліографічний опис джерел, використаних у науковому дослідженні; звіт

про науково-дослідну роботу, його зміст і методика складання; впровадження результатів наукових досліджень та їх ефективність; впровадження результатів закінчених наукових досліджень; ефективність результатів наукових досліджень та її критерії; розрахунок економічної ефективності наукових досліджень.

Для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Може бути ви корисний для аспірантів та наукових працівників.

- Білуха М. Т. **Методологія наукових досліджень**: Підручник. -К.: АБУ, 2002. – 480 с.: іл.

Відповідно до програми курсу «Методологія наукових досліджень» розглянуто зміст науки та її методологію, методи науки, застосування їх у наукових дослідженнях, класифікацію наук в Україні. Висвітлено питання вибору й обґрунтування теми висування гіпотез і складання плану дослідження, інформаційного забезпечення, використання комп'ютерних технологій у наукових дослідженнях, бібліографічного пошуку, апробації і експериментування дослідження та впровадження їх результатів у практику господарювання на прикладі економічної науки.

Надаються рекомендації щодо написання статей, монографій, дисертацій, авторефератів за результатами проведених наукових досліджень, а також при виконанні дипломних і магістерських робіт.

Для того щоб стати рівноправним учасником загальноєвропейського процесу інтеграції і регіоналізації, Україна повинна спрямовувати наукові дослідження на вирішення таких науково-технічних програм:

- усунути бар'єри, які гальмують розвиток торгових і науково-технічних зв'язків України з іншими країнами;
- розширити взаємовигідні економічні зв'язки, передусім з найближчими країнами-партнерами;
- налагодити випуск конкурентоспроможної продукції і знайти власне місце на світовому ринку, включившись у систему відносин, що склались там, з їх принципами і внутрішньою логікою розвитку;

- визначити загальні принципи інтеграційного співробітництва, розробити і ввести в дію відповідні закони, що будуть враховувати поведінку юридичних і фізичних осіб у зовнішньоекономічній сфері, в тому числі й економічні механізми заохочення регіонального співробітництва;
- місцевим органам влади добитися в своїх регіонах збільшення частки виробництва експортних товарів і активно залучати зарубіжні банківські структури до реалізації великих проектів у галузях промисловості, транспорту, телекомунікацій, туризму, охорони навколишнього середовища.
- При визначенні основних завдань науки і конкретних напрямків насамперед слід кардинально вирішити такі завдання:
  - створення режиму вільного руху товарів, послуг, капіталів, що стимулювало б економічні контакти, розширило б межі виробничої кооперації і спільних інвестицій в сфері взаємних інтересів;
  - формування інфраструктури бізнесу – мережі банків і ділових центрів для фінансування та інвестиційної підтримки як державних інвестицій, так і приватного бізнесу в інфраструктурні проекти;
  - спорудження спільними зусиллями об'єктів інфраструктури, насамперед розширення співробітництва на транспорті, організація поромного сполучення на Чорному морі, створення транспортно-експедиторських фірм;
  - співробітництво в розвитку паливно-сировинної бази, раціональному використанні енергії, в тому числі спільне фінансування енергетичних об'єктів, будівництво газо-і нафтопроводів, модернізація нафтопереробних підприємств, будівництво терміналів на березі Чорного моря для нафти і газу, введення в дію нових і реконструкція діючих вугільних підприємств з впровадженням нового покоління гірничих машин, розвиток досліджень з використання не традиційних джерел енергії;
  - співробітництво в технічному переозброєнні металургійних підприємств, впровадженні нових потужностей, у тому числі через розробку нового покоління машин безперервного розливу та непічної обробки сталі, модернізацію прокатного устаткування з метою одержання продукції відповідно до вимог світового ринку;

- розвиток співробітництва в агропромисловому комплексі, в тому числі з виробництва техніки для фермерських господарств, вирощування твердих сортів пшениці для виробництва макаронних виробів, вирощування і переробка сої, соняшника та інших прогресивних культур;
- співробітництво в розвитку харчової промисловості;
- співробітництво в розвитку сучасної системи телекомунікацій, включаючи забезпечення надійного телефонного зв'язку, в тому числі в реалізації проекту будівництва волоконно-оптичної лінії зв'язку;
- кооперація в розвитку уніфікованої митної системи країн регіону, створенні повноцінної системи багатосторонніх розрахунків.

Вирішення зазначених економічних, технічних та екологічних програм потребує підготовки відповідних кадрів вищої кваліфікації, які б володіли методологією наукових досліджень проблем світової і вітчизняної економіки, нових виробничих та інформаційних технологій, світового і внутрішнього ринку, фінансового менеджменту, банківської справи, маркетингу та ін. Завданням курсу є навчання студентів методології наукових досліджень економіки, які включають основи наукознавства і методик наукових досліджень конкретної проблеми, організацію інтелектуальної праці, визначення напрямів досліджень та їх ефективність у раціональному господарюванні, постановку експерименту, узагальнення результатів наукових досліджень у наукових звітах, дисертаціях, монографіях, методиках та наукових рекомендаціях.

Вирішення економічних і соціальних проблем розвитку суспільства покладається не лише на спеціалізовані наукові установи, а й на використання наукового потенціалу вищої школи, поліпшення якості підготовки спеціалістів, вихованням у них потреби наукового пошуку при розв'язанні професійних завдань у практичній діяльності. З цією метою у програми вищих навчальних закладів включено науково-дослідну роботу студентів (НДРС), виконання якої передбачається при глибокому вивченні курсу «Методологія наукових досліджень».

Предметом курсу є методологія наукових досліджень і методика дослідження конкретних проблем економіки на основі загальнонаукових та емпіричних методичних прийомів певної науки, що дає змогу досліджувати економічні і соціальні процеси у їх спорідненості, відмінності та історичному розвитку. Ці прийоми конкретно застосовуються у методиках комплексного системного дослідження продуктивних сил і виробничих відносин з метою їх постійного удосконалення, безперервного науково-технічного і соціально-економічного прогресу суспільства.

Цей курс має загальнометодологічний напрям для студентів різнопрофільних вищих навчальних закладів, хоча орієнтований на конкретні дослідження економіки, пов'язаної з іншими міжгалузевими проблемами технічних, екологічних, гуманітарних та соціальних наук.

Для бакалаврів, спеціалістів, магістрів, аспірантів, докторантів приведено комплекс організаційного, методологічного і нормативно-правового забезпечення, необхідних при написанні і захисті дипломних, магістерських і дисертаційних робіт.

4.4. Джерела стосовно визначення понятійно-категоріального апарату

- **Момдзян К. Х. Категории исторического материализма: системность, развитие (начальные этапы восхождения от абстрактного к конкретному).** Монография. – М.: Изд-во Московского университета, 1986. – 287 с.

У монографії розглядаються дискусійні проблеми методології соціального пізнання, які мають важливе значення для дослідження найскладніших процесів сучасної історії. Автор прагне розкрити основні принципи категоріальної організації історичного матеріалізму методом сходження від абстрактного до конкретного.

Автором у вказаній роботі ґрунтовно висвітлюються наступні питання:

- принцип сходження від абстрактного до конкретного й основного напрямку диференціації категоріального апарату історичного матеріалізму;
- проблема початку категоріальної систематизації;

- субстанціональна категорія науки й вихідна абстракція сходження;
- «діяльність» як субстанціональна категорія історичного матеріалізму;
- початкові етапи конкретизації субстанціонального визначення історичного матеріалізму: «діяльність як дія», «діяльність як взаємодія»;
- «елементарна клітинка» соціальної субстанції і послідовність її розгляду;
- зміст і послідовність аналізу «діяльності як взаємодії»;
- основні етапи подальшої конкретизації субстанціонального визначення теорії: «суспільне виробництво», «громадське життя», «історія».

Існує літературний покажчик.

Для викладачів, науковців, студентів і аспірантів філософських факультетів.

- **Ильенков Э. В. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении.** – М.: – «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – 464 с.

Головна філософська праця Евальда Васильовича Ільєнкова (1924-1979), що приніс авторові міжнародну популярність. У книзі досліджуються закономірності теоретичного мислення в контексті логіки розвитку політичної економії як науки. Предметом дослідження автора є конкретний історизм категоріальних характеристик мислення. В монографії показано, що критика політекономії К. Маркса змістовним образом пов'язана з виявленням історико-філософських передумов формування наукової теорії взагалі. Найважливіші особливості наукового методу дослідження безпосередньо виявляються в аналізі понять абстрактного, конкретного, протиріччя, історичного й логічного.

Книга Е. В. Ільєнкова в повному вигляді видається вперше. Прижиттєве (1960) видання (неповне, піддавалося жорсткій цензурі) переведено на основні європейські мови. Дотепер робота зберігає свою актуальність. Основні ідеї, реалізовані в монографії Ільєнкова, і сьогодні викликають інтерес у різних областях наукового

знання.

Автор досить цікаво і ґрунтовно розкриває питання:

- метафізичне й діалектичне розуміння «конкретного»: визначення «конкретного» у Маркса і його особливості;
- термін «конкретне» і його історична доля (Метафізичний спосіб мислення й емпіризм);
- термін «конкретне» і його історична доля, (раціоналізм);
- муки народження діалектики Канта;
- проблема конкретного в ідеалістичній діалектиці Гегеля;
- слово й абстракція як форма свідомості;
- механізм свідомості й абстракція;
- чуттєвість і свідомість;
- чуттєвість, абстракція й суспільна праця;
- «розсудок» і «розум»;
- абстракції мислення – поняття: про специфічну точку зору логіки на пізнання; про відношення подання до поняття;
- історія поняття «людина» і уроки цієї історії;
- конкретне й діалектика загального-одиничного;
- конкретна єдність як єдність протилежностей;
- абстракція й аналіз;
- збіг абстрактного і конкретного – закон мислення: абстрактне як безпосереднє вираження конкретності;
- діалектичне й еkleктично-емпіричне розуміння «всебічності розгляду»;
- спіралевидний характер конкретності в дійсності й у її теоретичному відображенні;
- відносна самостійність як об'єктивний прообраз «абстрактного»;
- конкретна абстракція (поняття) і практика;
- «конкретне» і діалектичний розвиток: гегелівське розуміння конкретного як продукту розвитку;
- погляд Маркса на процес наукового розвитку;
- матеріалістичне обґрунтування способу сходження від абстрактного до конкретного в Маркса;
- «індукція» Адама Сміта й «дедукція» Давида Рікардо;

- точка зору Локка й точка зору Спінози в політичній економії;
- «дедукція» і проблема історизму;
- логічний розвиток і конкретний історизм: про розходження історичного й логічного способів дослідження;
- логічний розвиток або вираження конкретного історизму в дослідженні;
- абстрактний і конкретний історизм;
- спосіб сходження від абстрактного до конкретного в «Капіталі» К. Маркса:
- конкретна повнота абстракції й аналізу як умова теоретичного синтезу;
- протиріччя як факт наукового розвитку;
- протиріччя трудової теорії вартості і їхній діалектичне вирішення у Маркса;
- конкретне як протиріччя в його розвитку.

У роботі надається бібліографія друкованих праць автора.

- *Карабанов Н. В. Проблемы развития социальных понятий* – М.: Наука, 1985. – 159 с.

Монографія присвячена одній з актуальних проблем сучасної методології суспільних наук і являє собою спробу теоретичного аналізу логіки утворення й розвитку понять у таких дисциплінах, як соціологія, політекономія, військова історія, теорія наукового комунізму й ін. Розглядаючи поняття як складну динамічну логічну систему, автор простежує це на прикладі аналізу таких понять, як суспільно-економічна формація, імперіалізм, історична епоха, класова боротьба та ін.

Досягненням автора є висвітлення ряду досить складних проблем а саме: єдність діалектики й наукової соціології: матеріалістична діалектика як логіка розвитку соціальних понять; проблема відображення соціальних протиріч у поняттях суспільних наук; соціальне поняття – динамічна цілісна система; діалектика соціального пізнання: проблема історичного розвитку соціальних понять; два протилежних підходи до розгляду соціальних понять – діалектич-

ний і еклектичний; поступальний характер розвитку соціальних понять; методологічні принципи аналізу і розвитку соціальних понять: принцип єдності стійкості й мінливості в процесі розвитку соціальних понять; взаємоперехід понять – важлива особливість наукового пізнання; проблема всебічної гнучкості наукових понять, висновок.

• **Войшвилло Е. К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ.** – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 239 с.

У цій книзі з'ясовується специфіка поняття як форми мислення, його роль у пізнанні, можливі логічні структури, види відносин між поняттями, основні операції з ними. Автор показує можливість застосування засобів сучасної логіки (понять логічної семіотики, формалізованої логічної мови й апарату дедукції) для аналізу (структура поняття, відносин між поняттями) й для вирішення деяких метрично сформованих спірних питань теорії поняття. Разом з цим в монографію уведений розділ «Логічний аналіз мови», опис формалізованої мови в логіку вирахування предикатів першого й другого порядків.

Ця книга є продовженням досліджень, деякі підсумки яких були опубліковані в 1967 р.

Мета досліджень складалася в перегляді традиційної теорії поняття на базі сучасної логіки й із застосуванням її апарата. Малося на увазі в основному застосування формалізованої логічної мови – мови логіки предикатів, а також пов'язаного з ним апарату дедукції для аналізу логічних структур поняття, відносин між поняттями і уточнення ряду положень колишньої теорії. Теорія поняття, початок який поклав Арістотель, розглядалася в традиційній логіці як один з найбільш важливих її розділів. Однак багато її положень були досить невизначені, а в багатьох випадках явно неспроможними.

Для характеристики цієї теорії досить сказати, що в ній не було з'ясовано навіть основне: що являє собою поняття як особлива форма думки, яка його логічна структура у відмінність, наприклад, від судження.

Автором досить доступно розкривається логічний аналіз природної мови: мова як знакова система. Основні аспекти мови. Види

й характеристики знаків; основні семантичні й синтаксичні категорії мовних виразів; вирази мови як функтори. Види функцій; принципи вживання імен і знаків взагалі. Антиномії іменування. Типи контекстів; мова логіки предикатів і вирахування предикатів: мова класичної логіки предикатів (першого й другого порядків); вирахування предикатів першого й другого порядків (система натурального висновку); поняття як форма думки і як форма пізнання: структура й основні характеристики поняття. Роль поняття в пізнанні; логічні форми понять. Поняття й описові імена (дескрипції); ознаки і їхні види: ознаки й предикати. Розподіл ознак за структурами і змістом; основні істотні ознаки. Сутність предметів; поняття виду й роду в логіці й конкретних науках; закон зворотного відношення і його роль у пізнанні: закон зворотного відношення між обсягами й змістами понять. Логічний і фактичний зміст понять; спосіб подання обсягів і змістів понять у зроблених нормальних формах.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів філософських факультетів і для тих хто цікавиться питаннями теорії пізнання й питаннями мови.

4.5. Джерела стосовно інформаційних аспектів розвитку суспільства

- **Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства.** Прийнята 22 липня 2000 року лідерами країн G8, Окінава
У хартії визначається:

1. Інформаційно-комунікаційні технології (ІТ) є одним з найбільш важливих факторів, що впливають на формування суспільства двадцять першого століття. Їхній революційний вплив стосується способу життя людей, їх утворення й роботи, а також взаємодії уряду й цивільного суспільства. ІТ швидко стають життєво важливим стимулом розвитку світової економіки.

2. Суть ІТ, що стимулюють економічну й соціальну трансформації полягає в її здатності сприяти людям і суспільству у використанні знань і ідей. Інформаційне суспільство, як ми його уявляємо, дозволяє людям ширше використовувати свій потенціал і реалізувати свої спрямування.

3. Прагнучи досягнути ці цілі ми знову підтверджуємо нашу прихильність принципу участі в цьому процесі: всі люди без винятку повинні мати можливість користуватися перевагами глобального інформаційного суспільства.

4. Ми будемо здійснювати керівництво в просуванні зусиль урядів для зміцнення відповідної політики й нормативної бази, що стимулюють конкуренцію й новаторство, забезпечення економічної й фінансової стабільності, що сприяють співробітництву по оптимізації глобальних мереж, боротьбі зі зловживаннями, які підривають цілісність мережі, по скороченню розриву в цифрових технологіях, інвестування в людей і забезпечення глобального доступу й участі в цьому процесі.

5. Дійсна Хартія є насамперед заклик до усіх як у державному, так і в приватному секторах, ліквідувати міжнародний розрив в області інформації й знань.

Використання можливостей цифрових технологій.

6. Потенційні переваги ІТ, що стимулюють конкуренцію, сприяють розширенню виробництва, створюють і підтримують економічний ріст та зайнятість, мають значні перспективи. Наше завдання полягає не тільки в стимулюванні й сприянні переходу до інформаційного суспільства, а й в повній реалізації його економічних, соціальних і культурних переваг. Для досягнення цих цілей важливо планувати роботу у наступних ключових напрямках:

- проведення економічних і структурних реформ;
- раціональне управління макроекономікою;
- розробка інформаційних мереж;
- розвиток людських ресурсів, здатних відповідати вимогам століття інформації, за допомогою освіти й довічного навчання й задоволення зростаючого попиту на фахівців в області ІТ у багатьох секторах нашої економіки;
- активне використання ІТ у державному секторі й сприяння наданню в режимі реального часу послуг, необхідних для підвищення рівня доступності влади для всіх громадян.

7. Приватний сектор відіграє життєво важливу роль у розробці інформаційних і комунікаційних мереж в інформаційному суспіль-

стві. З метою максимізації соціальної й економічної користі інформаційного суспільства ми згодні з наступними основними принципами й підходами і рекомендуємо їх іншим:

- продовження сприяння розвитку конкуренції та відкриттю ринків для інформаційної технології й телекомунікаційної продукції та послуг;

- захист прав інтелектуальної власності на інформаційні технології має важливе значення для просування нововведень, пов'язаних з ІТ;

- важливо також знову підтвердити зобов'язання урядів використати тільки ліцензоване програмне забезпечення;

- ряд послуг, включаючи телекомунікації, транспорт, доставку посилок, мають важливе значення для інформаційного суспільства й економіки;

- розвиток трансграничної електронної торгівлі шляхом сприяння подальшої лібералізації, поліпшення мереж і відповідних послуг і процедур у контексті твердих рамок Всесвітньої торговельної організації (ВТО), продовження роботи в області електронної торгівлі у ВТО й на інших міжнародних форумах і застосування існуючих торговельних правил ВТО до електронної торгівлі;

- послідовні підходи до оподаткування електронної торгівлі, засновані на звичайних принципах, включаючи недискримінацію, рівноправність, спрощеність та інші ключові елементи, погоджені в контексті роботи Організації економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР);

- продовження практики звільнення електронних перекладів від мит доти, поки вона не буде розглянута знову на наступній міністерській конференції ВТО;

- просування ринкових стандартів, включаючи, наприклад, технічні стандарти функціональної сумісності;

- підвищення довіри споживача до електронних ринків відповідно до керівних принципів ОЕСР;

- розвиток ефективного й значимого механізму захисту приватного життя споживача;

- подальший розвиток і ефективне функціонування електронної ідентифікації, електронного підпису, криптографії й інших засобів забезпечення безпеки й вірогідності операцій.

8. Зусилля міжнародного співтовариства, спрямовані на розвиток глобального інформаційного суспільства, повинні супроводжуватися погодженими діями по створенню безпечного й вільного від злочинності кіберпростору.

Подолання електронно-цифрового розриву

9. Питання про подолання електронно-цифрового розриву всередині держав і між ними займає важливе місце в наших національних дискусіях.

10. Ключовою складовою нашої стратегії повинен стати безперервний рух у напрямку загального доступу для всіх. Ми будемо й далі:

- сприяти встановленню сприятливих ринкових умов необхідних для надання населенню послуг в області комунікацій:

- знаходити додаткові можливості, включаючи доступ через установи, відкриті для широкої публіки:

- приділяти пріоритетну увагу вдосконаленню мережного доступу, особливо у відсталих міських, сільських і віддалених районах;

- приділяти особливу увагу потребам і можливостям людей, що користуються меншою соціальною захищеністю, людей з обмеженою працездатністю, а також літніх громадян, та активно здійснювати заходи, спрямовані на надання їм більш легкого доступу;

- сприяти подальшому розвитку «зручних для користування», «безперешкодних» технологій, включаючи мобільний доступ до мережі Інтернет, а також ширше використання безкоштовного, загальнодоступного інформаційного наповнення та відкритих для всіх користувачів програмних засобів, дотримуючи при цьому права на інтелектуальну власність.

11. Стратегія розвитку інформаційного суспільства повинна супроводжуватися розвитком людських ресурсів, можливості яких відповідали б вимогам інформаційного століття.

Сприяння загальній участі

12. ІТ відкриває перед країнами, що розвиваються, чудові можливості. Країни, яким вдалося направити свій потенціал у потрібне русло, можуть сподіватися на подолання перешкод, що традиційно виникають у процесі розвитку інфраструктури, більш ефективно вирішувати свої актуальні завдання в області розвитку.

13. Проте не варто недооцінювати проблему світового масштабу, пов'язану з подоланням існуючих розходжень в області інформації й знань. Ми віддаємо належне тій увазі, що приділяють цій проблемі багато країн, що розвиваються.

14. Ми визнаємо, що при рішенні цієї проблеми варто враховувати розрізненість умов і потреб, які склалися в країнах, що розвиваються.

Подальший розвиток

15. Зусилля з подолання міжнародної роз'єднаності у вирішальному ступені залежать від ефективного співробітництва між всіма учасниками. Для створення рамкових умов для розвитку ІТ важливу роль і надалі будуть відігравати двостороннє й багатобічне співробітництво.

16. Ми схвалюємо зусилля з подолання міжнародного електронно-цифрового розриву за допомогою двосторонньої допомоги в області розвитку та по лінії міжнародних організацій і приватних груп.

17. Як відзначається в декларації про ролі інформаційних технологій у контексті заснованої на знаннях глобальної економіки, що була прийнята Економічною й Соціальною Радою ООН (ЕКОСОП) на рівні міністрів, існує необхідність розширення міжнародного діалогу й співробітництва.

18. Ми домовилися про створення групи з можливостей інформаційної технології (Група ДОТ), щоб об'єднати наші зусилля з метою формування широкого міжнародного підходу. Ця група високого рівня в режимі тісних консультацій з іншими партнерами й сприймаючи потреби країн, що розвиваються, буде:

- активно сприяти діалогу із країнами, що розвиваються, міжнародними організаціями й іншими учасниками для просування міжнародного співробітництва з метою формування політичного, нормативного й мережного забезпечення тощо;

- заохочувати власні зусилля «вісімки» з метою співробітництва в здійсненні експериментальних програм і проектів в області інформаційних технологій;
- сприяти більш тісному політичному діалогу між партнерами;
- вивчати питання про внесок приватного сектору й інших зацікавлених груп;
- представляти доповідь за підсумками роботи нашим особистим представникам до наступної зустрічі в Генуї.

19. Для виконання цих завдань група буде вишукувати шляхи до вживання конкретних заходів у зазначених нижче пріоритетних областях:

- формування політичного, нормативного й мережного забезпечення;
- поліпшення технічної сумісності, розширення доступу й зниження витрат;
- зміцнення людського потенціалу;
- заохочення участі в роботі глобальних мереж електронної торгівлі.

• **Актуальные проблемы информационной безопасности Украины. Аналитический доклад** // Национальная безопасность и оборона, № 1, 2001, с. 2-59.

Світові процеси глобалізації, впровадження новітніх інформаційних технологій, формування інформаційного суспільства підсилюють важливість такої складової частини національної безпеки, як інформаційна безпека.

Уже найближчим часом саме розвиток інформаційної сфери, рівень інформаційної безпеки будуть визначати: політичну й економічну роль окремих держав на світовій арені; розподіл країн за інформаційною ознакою; процеси демократизації й подолання наслідків тоталітаризму в самій Україні.

Інформація є важливою й необхідною основою для інтенсивного розвитку економіки; сфери, в яких використовуються сучасні інформаційні технології та які стають усе присутнішими.

Лише наявність оперативної й достовірної інформації дає можливість органам державної влади приймати зважені й адекватні рішення; інформаційне забезпечення внутрішньої й зовнішньої політики держави створює передумови для його підтримки громадянами, сприяє формуванню об'єктивного іміджу України у світі.

Разом з тим, аналіз сучасного стану й тенденцій розвитку вітчизняного інформаційного простору свідчить, що рівень інформаційної безпеки України наближається до критично низької границі, за якої – втрата демократичних принципів і норм, повернення до авторитаризму, міжнародна ізоляція України. Таке положення викликане негативним впливом, насамперед, внутрішніх політичних факторів.

Інформаційна безпека України: Глосарій / За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора Р. А. Калюжного. – К.: «Текст», 2004. – 136 с.

Даний глосарій – одна з небагатьох спроб осмислити феномен інформаційної безпеки з позицій системного підходу. Інформаційна безпека виступає складовим елементом національної безпеки, саме тому аналізується з урахуванням Закону України «Про основи національної безпеки України».

Основна термінологія даного глосарію успішно апробована в Інституті безпеки підприємництва Європейського університету (м. Київ) і призначена для працівників органів державної влади, менеджерів інформаційної безпеки, широкого кола вчених і студентів, ад'юнктів і докторантів, а також усіх тих, хто цікавиться проблемами забезпечення інформаційної безпеки в епоху глобалізації.

Степанов Е. А., Корнеев И. К. Информационная безопасность и защита информации: Учеб. пособие. – М: ИНФРА-М, 2001. – 304 с. – (Серия «Высшее образование»).

У навчальному посібнику розглядаються питання забезпечення інформаційної безпеки й захисту інформації в офісній діяльності й підприємницьких структурах різного типу, роботи з персоналом, що володіє відомостями обмеженого поширення, функціонування захищеного документообігу й спеціалізованої технологіч-

ної системи обробки й зберігання конфіденційних документів. Викладаються питання захисту інформації при проведенні переговорів і нарад, прийомі відвідувачів, захисту персональних даних і кадровій службі, а також напрямку розробки нормативно-методичної документації комплексної системи захисту інформації фірми. У додатку дається термінологічний довідник основних понять у досліджуваній області й головні операційні технологічні схеми обробки й зберігання конфіденційних документів. Призначено для студентів, що навчаються за фахом «Документоведення та документообіг», а також студентів інших спеціальностей, що вивчають офісні технології й роботу з документами, слухачів центрів, інститутів і факультетів підвищення кваліфікації, керівників і фахівців, практичних працівників.

Досить цікаво викладено матеріал за основними напрямками забезпечення інформаційних ресурсів: інформаційні ресурси й конфіденційність інформації, загрози конфіденційній інформації, система захисту конфіденційної інформації; аналітична робота в сфері безпеки інформаційних ресурсів: поняття інформаційно-аналітичної роботи, напрямки аналітичної роботи, етапи та методи аналітичної роботи.

Дубас О. П. **Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті:** Монографія. – К.: Генеза, 2004. – 208 с. – Бібліогр.: с. 183-197.

Розглядаються політологічні підходи до поняття і феномену інформаційного суспільства та розкриваються на цій основі характер і потреби розширення інформаційного поля в умовах перехідного періоду в розвитку України. З'ясовано стан та визначено основні напрями інформаційного розвитку в умовах політичної трансформації суспільства. Зазначена система розглядається як важливий чинник, що впливає на рівень національної безпеки, збереження інтелектуального потенціалу держави, демократизації українського суспільства. Здійснено аналіз інформаційної політики, розглянуто проблеми взаємодії суспільства і влади, а також визначено основні напрями забезпечення політичного процесу через застосування нових інформаційних технологій. Показано вплив інформації

на розширення ступеня відкритості суспільства і свободи особистості. Запропоновано авторський підхід до розуміння процесу інформатизації як основи моделювання і прогнозування суспільно-політичної діяльності.

У монографії розглянуто політологічні підходи до поняття інформаційного суспільства, визначено основні напрями інформаційного розвитку України в умовах політичної трансформації суспільства. Показано вплив інформації на розширення ступеня відкритості суспільства та свободи особистості.

Починаючи з другої половини ХХ століття динаміку суспільно-політичного життя людства значною мірою визначає інформаційний розвиток. Глобальні структурно-функціональні зрушення, що пов'язані з його утвердженням у сучасному світі, зумовлюють поширення інформації на всі сфери життєдіяльності сучасної України. У рамках інформаційного суспільства формується так званий соціальний інтелект, який реалізується через інформаційне поле, утворене засобами масової інформації та комунікації.

Зростання ролі та обсягів інформації перебуває в тісному взаємозв'язку з політичною складовою суспільного розвитку. Процес демократизації українського суспільства потребує детального аналізу цінностей, небезпек і реальних можливостей «інформаційної демократії».

Проблеми інформаційного розвитку вивчаються в межах економічної теорії, соціології, філософії, державного управління. Мають місце спроби систематизації досліджень інформаційної сфери в рамках нового наукового напрямку – інформаціології.

Цікавим в роботі є висвітлення теоретико-методологічних аспектів осмислення процесу інформатизації в сучасному світі та в Україні:

- наукові здобутки і головні складові політичного аналізу інформаційної сфери;
- понятійна основа політологічного дослідження інформаційного розвитку сучасної України;
- формування інформаційного простору і утвердження нових інформаційних технологій в Україні: стан та основні напрями

інформаційного розвитку в умовах політичної трансформації українського суспільства;

- інформаційна політика: проблеми взаємодії суспільства і влади;
- нові інформаційні технології як чинник забезпечення і моделювання політичного процесу;
- розвиток сфери інформаційної діяльності людини як основа демократизації українського суспільства: вплив інформаційного розвитку на підвищення ступеня відкритості суспільства і свободи особистості;
- інформатизація як основа моделювання та прогнозування суспільно-політичної діяльності

У роботі є бібліографічний покажчик та додатки.

Швець М. Я., Кондратьєв Я. Ю., Іщенко А. В., Калюжний Р. А., Козаченко І. П., Гавловський В. Д., Цимбалюк В. С., Хахановський В. Г., Беляков К. І., Гуцалюк М. В., Гриценко В. В., Крупчан О. Д.
Реформування законодавства України у сфері суспільних інформаційних відносин // Протокол № 7 засідання урядової комісії з питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади від 6 жовтня 2000 року, м. Київ.

Вступ України до інформаційного суспільства викликав потребу адаптації органів публічної влади до нових соціальних відносин та спрямування їх у бажаному для нашої держави напрямку – співвідношення інтересів людини, суспільства, держави. Однією з проблем, яка постала для вирішення, є підвищення ефективності системи інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади України шляхом реформи.

З цією метою 7 травня 2000 року Постановою Кабінету міністрів України утворено Урядову комісію з питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади.

На черговому засіданні, 6 жовтня 2000 року Урядовою комісією розглянуто питання про «Концепцію реформування законодавства України у сфері суспільних інформаційних відносин» (далі – Концепція).

Проект зазначеної Концепції розроблений групою вітчизняних науковців в галузі інформаційного права та правової інформатики, відповідно до Завдань Національної програми інформатизації на 2001 – 2003 роки та Програми завдань (робіт) з інформатизації на 2001 бюджетний рік, її положень про завдання щодо розробки законодавчих та інших нормативно-правових актів з питань інформатизації (розділ «Формування політики та організаційно-правове забезпечення інформатизації»).

Значимість втілення у життя Концепції для нашої країни полягає в тому, що вона створює умови комплексного вирішення проблем державної політики у сфері суспільних інформаційних відносин щодо створення нормативно-правової бази інформаційного суспільства, поступ до якого здійснюється нашою державою відповідно з Програмою інтеграції України до Європейського Союзу (Розділом 13 «Інформаційне суспільство»).

З часу проголошення незалежності України вже створено значний масив законодавчих та підзаконних нормативних актів, які є базою нормативно-правового регулювання суспільних інформаційних відносин. Сукупність юридичних норм в цій сфері вже досягла критичної маси, що дозволяє на науковому рівні умовно виділити їх в автономну галузь законодавства (інформаційне законодавство) та юридичну наукову інституцію (інформаційне право).

В освітній діяльності це вже знайшло вираження у тому, що в ряді юридичних та технічних вузів України в навчальні програми введено учбові дисципліни «Інформаційне право», «Захист інформації в автоматизованих системах», «Інформаційна безпека» та подібні їм за змістом інші учбові дисципліни, основним предметом вивчення яких є правове регулювання суспільних інформаційних відносин. Окремі теми з питань правового регулювання суспільних інформаційних відносин введені в навчальні програми з інших дисциплін: в технічних вузах – в учбову дисципліну «Основи права», а в юридичних вузах – «Міжнародне приватне право», «Цивільне право», «Правове регулювання відносин власності», «Господарське право», «Правове регулювання підприємницької діяльності» тощо. Все це свідчить про нагальність комплексного наукового обґрунтування вирішення проблем правового регулювання суспільних інформаційних відносин, які бурхливо розвиваються в нашій країні.

У науковій діяльності в Україні ведуться цільові ґрунтовні науково-практичні дослідження, що знаходять вираження у дисертаціях, на науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих столах»; у значній кількості публікацій з питань правового регулювання інформаційних відносин в умовах інформатизації. Сьогодні в Україні щодо шляхів правового регулювання інформаційних відносин формуються два напрямки: перший – базується на доктрині англо-американської системи права (фрагментарне вирішення на законодавчому рівні в окремих законах проблем правового регулювання інформаційних відносин); другий – на доктрині європейської (континентальної) системи права (легальне визначення галузей законодавства та їх систематизація на рівні кодифікації).

Перший напрямок домінує у колах громадських, наукових та державних діячів, які вважають, що вирішення проблем нормативно-правового забезпечення у сфері інформаційних відносин можливо на основі ситуаційного підходу. Ця доктрина характерна для національних систем у яких правове регулювання суспільних відносин знаходиться або на стадії зародження (просто копіювання правової системи метрополії чи запозичення положень з інших правових національних систем без урахування їх специфіки), або щодо правового регулювання яких існує певна суспільна невизначеність. Даний підхід був характерним для нормативно-правового регулювання багатьох сфер суспільних відносин на початку утвердження незалежності України. Наслідком такої правотворчої практики є те, що ряд прийнятих Законів України, які прямо чи опосередковано регулюють суспільні інформаційні відносини концептуально не узгоджені між собою, зазначені в них норми суперечать одна одній і породжують правовий хаос.

В останній час теорія та практика правотворення в нашій країні схиляється до другого підходу, більш традиційного для України – юридичної доктрини легальної систематизації законодавства на рівні кодифікації. Це характерно для тих галузей законодавства у яких множина правових норм в певній сфері суспільних відносин досягла критичної маси та проведені наукові обґрунтування щодо їх систематизації на рівні легальної кодифікації.

Щодо інформаційного законодавства ця доктрина була задекларована в наукових колах і публічно апробована: на засіданні секції «Проблеми систематизації галузевого законодавства» (доповідь на тему «Інформаційне законодавство України: від інкорпорації до кодифікації») Міжнародної науково-практичної конференції «Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики» (жовтень 1999 р., м. Київ); на пленарному засіданні у доповіді на тему «Питання концепції реформи інформаційного законодавства України» науково-технічної конференції «Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні» (квітень 2000 р., м. Київ); на «круглому столі» «Інформаційна безпека» Міжнародного конгресу «Інформаційне суспільство в Україні – стан, проблеми, перспективи» (вересень 2000 р., м. Київ).

За цією доктриною інформаційне законодавство України є умовно автономною галуззю законодавства, яке визначає і регулює суспільні відносини щодо інформації, а інформаційне право є міжгалузевим комплексним інститутом права, основи якого базуються на положеннях окремих галузевих інститутів конституційного, адміністративного, цивільного, трудового та кримінального права. Специфічним методом правового регулювання суспільних інформаційних відносин сьогодні є комплексне застосування методів зазначених провідних галузей права. В Україні створені наукові засади щодо систематизації інформаційного законодавства на рівні Кодексу про інформацію, що є новацією в теорії права як в нашій країні, так і за кордоном. Ця наукова доктрина прийнята за основу Концепції, яка пропонується для розгляду і обговорення науковою громадськістю. Реалізація положень Концепції дозволить уникнути суспільної невизначеності та багатозначності щодо змісту і сутності правового регулювання в умовах входження України в інформаційне суспільство.

Враховуючи важливість правового регулювання соціальних інформаційних відносин Урядовою комісією прийнято рішення разом з Академією правових наук України до кінця поточного року залучити юридичну наукову громадськість до широкого обговорення Концепції. З цією метою заплановано опублікувати проект Концепції у друкованих виданнях Академії та організувати ряд науково-практичних «круглих столів». Це повинно сприяти адекватності

процесу правотворення у сфері суспільних інформаційних відносин потребам практики (зокрема, на законодавчому рівні), комплексному, системному вирішенню проблем удосконалення інформаційної діяльності суспільних інституцій нашої країни.

4.6. Джерела стосовно навчального процесу

Болюбаш Я. Я. Організація навчального процесу у вищих закладах освіти: Навч. посібник для слухачів закладів підвищення кваліфікації системи вищої освіти. – К.: ВВП «КОМПАС», 1997.– 64 с.

У посібнику розглядаються питання організації навчального процесу у вищих закладах освіти України відповідно до Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах, затвердженого наказом Міністерства освіти України від 2 червня 1993 року, та інших нормативних актів з питань вищої освіти. А саме.

I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

- Якими нормативно-правовими актами регламентується організація навчального процесу у вищій школі України?
- Що таке навчальний процес у вищій школі? Які особливості його організації?
- Яка структура освіти в Україні?
- Що таке освітні, освітньо-кваліфікаційні рівні?
- У чому полягає ступеневість вищої освіти?
- Що таке зміст освіти? Чим він визначається?
- Що таке освітньо-професійна програма та структурно-логічна схема, підготовки?
- Що таке державний стандарт освіти?
- Які основні функції державних стандартів освіти?
- Що таке освітня характеристика і для яких рівнів освіти вона визначається?
- Що таке освітньо-кваліфікаційна характеристика і для яких рівнів освіти вона визначається?
- Що таке нормативна частина змісту освіти?

- Яка функція тестів як складової державних стандартів освіти?
- Що таке нормативні та вибіркові навчальні дисципліни?
- Що таке навчальна програма? Які структурні складові навчальної програми?
- Що таке робоча навчальна програма? Які структурні складові робочої навчальної програми?
- Що таке навчальний план?
- Що таке робочий навчальний план?
- Що таке індивідуальний навчальний план студента?
- За яких умов вибіркові навчальні дисципліни є обов'язковими для вивчення студентом?
- На кого покладається відповідальність за виконання студентом індивідуального навчального плану?
- Яким нормативним документом вищого закладу освіти визначається право студента на користування навчальними приміщеннями, бібліотекою, навчальною, навчально-методичною і науковою літературою, обладнанням, устаткуванням та іншими засобами навчання?

II. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ

- В яких формах здійснюється навчальний процес у вищих закладах освіти?
- Яким документом визначається обсяг і тематика курсу лекцій?
- Кому доручається читання лекцій?
- З якої кількості студентів формуються лекційні потоки?
- Які вимоги до лектора вищого закладу освіти?
- За яких умов лектор може бути зобов'язаний до читання пробних лекцій?
- Які права й обов'язки лектора щодо читання курсу лекцій?
- Що таке лабораторне заняття? Яка дидактична мета лабораторного заняття?
- Чи можливе проведення лабораторних занять поза лабораторними приміщеннями вищого закладу освіти?

- З якою кількістю студентів проводиться лабораторне заняття?
- Які етапи підготовки і проведення лабораторного заняття?
- Що таке практичне заняття? Яка дидактична мета практичного заняття?
- З якою кількістю студентів проводиться практичне заняття?
- Що передбачає підготовка викладача і студентів до проведення практичного заняття?
- Що таке семінарське заняття? Яка дидактична мета семінарського заняття?
- З якою кількістю студентів проводиться семінарське заняття?
- Що таке індивідуальне заняття і з якою метою воно проводиться у вищих закладах освіти?
- Що таке консультація і з якою метою вона проводиться у вищих закладах освіти?
- Для якої кількості студентів проводиться консультація?
- Якими документами регламентується обсяг часу на проведення консультацій?
- Що таке індивідуальні завдання і яка їх дидактична мета?
- Яка дидактична мета курсового проекту (роботи)?
- В чому відмінність між курсовим проектом і курсовою роботою?
- Як формується тематика курсових проектів (робіт)?
- Хто може здійснювати керівництво курсовими проектами (роботами)?
- Як здійснюється захист та оцінювання курсового проекту (роботи)?
- Який порядок визначення тематики дипломних проектів (робіт) і затвердження їх наукових керівників?
- Який порядок і термін зберігання курсових та дипломних проектів (робіт)?
- Яка роль і місце самостійної роботи у засвоєнні студентом навчального матеріалу?

- Які особливості визначення співвідношення обсягів аудиторного часу і самостійної роботи студента з відповідних навчальних дисциплін?
- Чим визначається зміст самостійної роботи студента над конкретною навчальною дисципліною?
- Якими навчально-методичними засобами забезпечується самостійна робота студентів?
- Де може виконуватися самостійна робота студента?
- Яка роль викладача в організації самостійної роботи студента?
- Чи можлива самостійна робота студента за участю викладача або іншого фахівця вищого закладу освіти? Якщо можлива, то за яких обставин?
- Які обов'язки вищого закладу освіти щодо організації самостійної роботи студента, її методичного забезпечення?
- З якою метою організовується практична підготовка студента?
- Хто здійснює організаційно-методичне керівництво практикою?
- Які види практики використовуються у вищій школі?
- Яким документом визначаються терміни проведення практики та її зміст?
- Які контрольні заходи застосовуються в організації навчального процесу вищих закладів освіти?
- Чи може вищий заклад освіти використовувати інші (нетрадиційні) форми підсумкового контролю?
- У яких формах проводиться семестровий контроль засвоєння студентами навчального матеріалу?
- Якими нормативними документами вищого закладу освіти визначаються форми семестрового контролю, періодичність і терміни їх проведення?
- Що таке семестровий екзамен? Перевірка засвоєння яких знань здійснюється під час семестрового екзамену?
- Що таке семестровий диференційований залік? За яких умов планується його проведення?

- На підставі результатів виконання яких видів робіт проводиться семестровий диференційований залік?
- Що таке семестровий залік? За яких умов планується його проведення?
- Чи проводяться заліки і екзамени при застосуванні модульного контролю в процесі викладання?
- Чи допускається проведення екзамену і заліку із однієї навчальної дисципліни під час однієї сесії?
- За яких умов студент допускається до семестрового контролю?
- Що таке екзаменаційна сесія? Чим визначаються строки її проведення і тривалість?
- Який термін доведення до відома викладачів і студентів розкладу екзаменів?
- Чи допускається складання екзаменів поза екзаменаційною сесією? За яких умов це можливо?
- Яка система оцінювання результатів складання студентами екзаменів, диференційованих заліків та заліків?
- В які документи вносяться результати складання екзаменів і заліків?
- При яких результатах семестрового контролю студенти відраховуються з вищого закладу освіти?
- Чи допускається перескладання екзаменів з метою підвищення оцінки?
- Який порядок повторного складання екзамену в разі отримання студентом на екзамені незадовільної оцінки?
- Як регламентуються дії викладача у разі неявки студента на екзамен?
- Що таке державна атестація студента?
- Чи можлива державна атестація студента на певному етапі навчання? За яких обставин вона здійснюється?»?
- Для присвоєння кваліфікації яких рівнів створюється державна екзаменаційна, державна кваліфікаційна комісія?
- Чи можливе створення у вищому закладі освіти кількох державних екзаменаційних (кваліфікаційних) комісій з одного напрямку підготовки (спеціальності)?

- Чи може бути створена єдина державна екзаменаційна (кваліфікаційна) комісія для кількох напрямків підготовки (спеціальностей)?
- Які завдання покладаються на державну екзаменаційну (кваліфікаційну) комісію?
- Яка періодичність формування і тривалість чинності функцій державної екзаменаційної (кваліфікаційної) комісії?
- Ким здійснюється підбір голови державної екзаменаційної (кваліфікаційної) комісії і ким він призначається?
- Чи регламентуються певними нормативними документами вимоги щодо фаху чи місця роботи кандидатури на посаду голови державної екзаменаційної (кваліфікаційної) комісії?
- Хто може входити до складу державної екзаменаційної (кваліфікаційної) комісії?
- Ким і в які строки затверджується персональний склад державної екзаменаційної (кваліфікаційної) комісії?
- Чи можна залучати до роботи в державній екзаменаційній (кваліфікаційній) комісії професорів, доцентів та інших викладачів, які не входять до її складу? Якими правами вони користуються?
- Якими нормативними документами визначаються терміни роботи державної екзаменаційної (кваліфікаційної) комісії?
- Ким затверджується графік роботи державної екзаменаційної (кваліфікаційної) комісії і розклад проведення державних екзаменів та захисту дипломних проектів (робіт)?
- Чи регламентується термін оголошення початку державних екзаменів і захисту дипломних проектів (робіт)?
- Яким документом визначається форма проведення державної атестації студентів?
- За яких умов студент допускається до складання державних екзаменів та захисту дипломних проектів (робіт)?
- Які документи подаються державній екзаменаційній (кваліфікаційній) комісії перед початком екзаменів?
- Що таке середня зважена оцінка? Як вона визначається при наявності кількох екзаменаційних оцінок з однієї навчальної дисципліни?

- Які матеріали, окрім нормативно визначених, можуть подаватися державній екзаменаційній (кваліфікаційній) комісії при захисті дипломного проекту (роботи)?
  - Який порядок проведення державної атестації?
  - За яких умов проводиться відкрите і закрите засідання державної комісії?
  - Чи допускається захист дипломного проекту (роботи) поза вищим закладом освіти?
  - Ким розробляються завдання (екзаменаційні білети) для проведення державних екзаменів та визначається методика їх проведення?
  - Як регламентується тривалість проведення державних екзаменів і захисту дипломних проектів (робіт)?
  - Як оцінюються результати складання державного екзамену та захисту дипломного проекту (роботи)?
  - За яких умов студенту присвоюється відповідний рівень кваліфікації і видається державний документ про освіту?
  - За яких умов студенту видається державний документ про освіту з відзнакою?
  - Чи допускається після завершення навчання перескладання семестрових екзаменів для підвищення оцінки з окремих навчальних дисциплін?
  - Чи допускається студент до складання наступного державного екзамену у випадку отримання незадовільної оцінки з попереднього державного екзамену чи на захисті дипломного проекту (роботи)?
  - Який документ видається студенту, який не пройшов державної атестації?
  - Протягом якого часу можливе повторне складання державних екзаменів чи захист дипломного проекту (роботи)?
  - Чи допускається повторний захист того ж дипломного проекту (роботи)?
  - Чи змінюється перелік державних екзаменів при їх повторному складанні?

- Якими правами користуються студенти, які не склали державні іспити або не захищали дипломні проекти (роботи) з поважних причин?

- Які вимоги до протоколу засідання державної екзаменаційної (кваліфікаційної) комісії?

- Які вимоги до звіту голови державної екзаменаційної (кваліфікаційної) комісії?

III. НАВЧАЛЬНИЙ ЧАС СТУДЕНТА

- Чим визначається навчальний час студента?

- Які облікові одиниці навчального часу студента прийняті у вищій освіті України?

- Що входить в час перебування студента на навчальному курсі?

- Яка тривалість канікул протягом навчального курсу?

- Чи регламентується нормативно початок навчального року?

- Що таке розклад навчальних занять?

- За яких умов допускається вільне відвідування занять студентами?

- Чи дозволяється відволікати студентів від навчальних занять та контрольних заходів?

IV. РОБОЧИЙ ЧАС ВИКЛАДАЧА

- Яка тривалість робочого часу викладачів вищих закладів освіти третього і четвертого рівнів акредитації?

- Чи може вищий заклад освіти встановлювати п'ятиденний робочий тиждень?

- Чим визначається робочий час викладача вищого закладу освіти третього або четвертого рівня акредитації?

- У якому документі вищого закладу освіти відображається виконання викладачем вищого закладу освіти третього або четвертого рівня акредитації своїх обов'язків?

- Як визначається обсяг навчальної роботи викладача вищого закладу освіти третього або четвертого рівня акредитації?

- Які види навчальних занять входять в обсяг навчальної роботи викладача вищого закладу освіти третього або четвертого рівня акредитації?

- Ким встановлюються види навчальних занять, що входять до обов'язкового обсягу навчального навантаження викладача вищого закладу освіти третього або четвертого рівня акредитації?

- Який зміст інших обов'язкових видів роботи, що входять в робочий час викладача вищого закладу освіти третього або четвертого рівня акредитації?

- Чи може нормуватись виконання викладачем вищого закладу освіти третього або четвертого рівня акредитації методичної, наукової й організаційної роботи?

- В яких випадках зменшується обсяг запланованої роботи викладачеві вищого закладу освіти третього або четвертого рівня акредитації?

- Вищі заклади освіти першого і другого рівнів акредитації

- Які види робіт входять в робочий час викладача вищого закладу освіти першого або другого рівня акредитації?

- Які особливості визначення навчального навантаження викладачам вищих закладів освіти першого і другого рівнів акредитації на ставку?

- Які види навчальних занять входять в обсяг навчальної роботи викладачів вищих закладів освіти першого і другого рівнів акредитації?

- Як визначається обсяг навчальної роботи викладачів вищих закладів освіти першого і другого рівнів акредитації?

- Ким встановлюються види навчальних занять, що входять до навчального навантаження викладача вищого закладу освіти першого або другого рівня акредитації?

- Який зміст інших обов'язкових видів роботи, що входять в робочий час викладача вищого закладу освіти першого або другого рівня акредитації?

- Чим визначається графік робочого часу викладачів вищих закладів освіти всіх рівнів акредитації?

- Чи дозволяється відволікати викладачів від проведення навчальних занять та контрольних заходів?

V. ФОРМИ НАВЧАННЯ

- За якими формами здійснюється навчання у вищих закладах освіти?

- Чи допускається поєднання різних форм навчання?
- Які характерні особливості кожної із форм навчання?

VI. НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

• Що включає науково-методичне забезпечення навчального процесу?

• Які складові навчально-методичного забезпечення є державними, а які вищого закладу освіти?

Розрахований на слухачів закладів підвищення кваліфікації системи вищої освіти, аспірантів, керівників, науково-педагогічних і педагогічних працівників вищих закладів освіти всіх рівнів акредитації та закладів післядипломної підготовки.

Висновки

Як автор сподівається, викладене вище, повною мірою сприятиме ефективному виконанню відповідними державними установами покладених на неї державою і суспільством завдань тільки завдяки якісному науковому забезпеченню, що відповідатиме вимогам часу.

Лише ґрунтовна загальнонаукова підготовка молодих науковців всіх ланок наукової системи України сприятиме оптимальному функціонуванню науки. Останнє залежить від здатності молодих науковців до фундаментального розуміння викладених у посібнику складних філософських, соціальних, політичних та правових явищ сучасності.

Визначення науковцем методологічної платформи дослідження у пізнанні складних суспільних явищ і проблем, визначення сутності та змісту понять, котрими він користуватиметься сприятиме вірній побудові його дослідження і впровадженню його результатів у практичну діяльність, будь то оперативна практика, чи навчально-виховний процес.

Звичайно, актуальність та корисність поданого матеріалу визначить лише час, однак перші спроби застосування запропонованого увазі матеріалу вже реально існують і дають можливість сподіватися на широке його застосування у майбутньому студентами, курсантами, слухачами, аспірантами, докторантами, науковими, науково-педагогічними та окремими практичними працівниками, що прагнуть самовдосконалення.

Навчальне видання

Гордієнко С.Г.

**МОЛОДОМУ НАУКОВЦЮ
КОРОТКО ПРО НЕОБХІДНЕ**

Навчальний посібник

Підписано до друку 17.04.2023. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 10.1. Наклад 300. Зам. № 91.

Надруковано в “Видавництво Людмила”.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб’єктів видавничої справи серія ДК № 5303 від 02.03.2017.
“Видавництво Людмила”
03148, Київ, а/с 115.
Тел./факс: + 38 050 469 7485, 068 340 8332
E-mail: lesya3000@ukr.net